

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХУСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

МУҲАЙЁ ҲАКИМОВА

СЕМАСИОЛОГИЯ

ТОШКЕНТ -2007

«Семасиология» ўқув қўлланмаси ўзбек тили ва адабиёти йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга мўлжалланган.

Қўлланма семасиология курсини ўз ичига олган бўлиб, ўқув дастурига мос равишда ёзилган.

Қўлланмада семасиологиянинг мақсад, вазифалари, лексик семантика, Низомий номидаги ТДПУ Илмий кенгашининг 2007-йил қарори билан нашрга тавсия этилган.

Такризчилар:

Ҳ.Шамсиддинов ЎзМУ профессори, филология фанлари доктори

Р. Юнусов Низомий номидаги ТДПУ профессори,
филология фанлари номзоди

Муҳаррир: ўқитувчи Н.Аҳмедова

БИРИНЧИ БОБ. СЕМАСИОЛОГИЯ ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1-&. Семасиология тилшуносликнинг маъно ҳақидаги соҳаси.

Тилнинг турли сатҳларидаги бирликларнинг маъносини тадқиқ этиш семасиологиянинг вазифаси ҳисобланади. Лисоний маъно, яъни тил бирликлари англатаётган маъно эса унинг ўрганиш предмети саналади. Демак, семасиология тил бирликларининг маъносини, уларнинг нимани ифодалашини, нимани англатишини тадқиқ қилади.

Тил нутқ ҳосил қилувчи система сифатида маъно ташиш учун яшайди. Ушбу маъноларнинг моҳияти, турлари, ва тузилиши, маънонинг тил сатҳлари бирликларига бириктирилганлик даражаси, сатҳ бирликлари ўртасидаги маъно тақсимооти, шу нуктаи назардан тилларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари, маъноларнинг бирикиб мураккаб мазмун ҳосил қилишлари кабиларни ўрганиш семасиологиянинг асосий вазифаларидан саналади .

Тилшуносликнинг лексикология, грамматика бўлимларида ҳам тил бирликларининг маъноси ўрганилади. Бу бўлимларда маъно шакл билан бирга, унинг функцияси сифатида тадқиқ қилинади. Семасиологияда эса лисоний маъно алоҳида моҳият сифатида ўрганилади.

Семасиология ҳам ўз навбатида умумий ва хусусий семасиологияга бўлинади. Умумий семасиология барча тиллар учун умумий бўлган маъно назариясини, маъно турларини, семантик структуранинг умумий томонларини ўрганса, хусусий семасиология аниқ бир тилнинг маъно хусусиятларини ўрганади. Семасиология барча тил бирликларининг маъносини ўрганар экан, унинг ички тузилиши тил структурасини акс этиради. Рус семасиологи Никитин семасиология соҳасини маънонинг умумий назарияси ва типологиясидан ташқари қуйидаги қисмлардан иборат эканлигини айтади¹:

Фоносемасиология ёки фоносемантика. Бу семасиологиянинг янги ва кўп тортишув-мунозараларга сабаб бўлувчи бўлимидир. Фоносемантикада

¹ Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. —Москва, «Высшая школа», 1968. —С.3-6.

фонетик бирликлар - фонемаларнинг маъно хусусиятлари ўрганилади. Маълумки, фонемалар бошқа тил бирликларидан фарқли ўлароқ бир планли, яъни фақат шакл, ифода планига эга бирликлардир. Фонемалар морфема ёки лексема маъносини фарқлар экан, ўзи маъноли бирлик эмас. Фонемалар аниқ бир маъно билан боғлиқ бўлмайди. Лекин айрим ҳолларда, маълум шароитларда бир товуш ёки товушлар комбинацияси муайян маъно билан боғланганлигини (балки тасодифан) кузатиш мумкин. Бу ҳолатларга товушга тақлид (вов-вов, миёв, тарақ-туруқ), парнонимия, халқ этимологияси мисол қилиб кўрсатилади. Шу каби ҳолатларни ҳисобга олиб, фонемаларда ҳам маъно плани мавжуд деган тилшунослар томонидан фоносемасиология бўлими шаклланди.

Морфема, сўз бирикмаси, гап ва матн тил бирликларининг маъно хусусиятлари грамматик семасиологияда тадқиқ қилинади. Никитин **грамматик семасиология**нинг қуйидаги турларини ажратади:

1. Категориал-грамматик семасиология. Бунда сўзларнинг грамматик маънолари, сўз туркумларининг семантик аспекти кабилар ўрганилади.
2. Морфологик-грамматик семасиологияда сўз шакллари маъноси тадқиқ қилинади.
3. Функционал-грамматик семасиология битта умумий категориал маъно ифодаловчи лексик, грамматик ёки турли сатҳ бирликларининг маъносини, яъни функционал-семантик категорияларни, майдонларни таҳлил қилади.
4. Синтактик сатҳдаги семасиология билан мазмуний синтаксис шуғулланади.

Лексик бирликлар маъноси **лексик семантикада**, фразеологик бирликларнинг семантик хусусиятлари **фразеологик семантикада** тадқиқ қилинади. Айрим ҳолларда лексик семантика термини луғавий маъноли тил бирликлари бўлмиш ҳам лексема, ҳам фраземалар учун бирдай қўлланади.

Семасиология аслида тилшуносликнинг лексикография соҳаси таркибида узоқ ўтмишга эга. Шундай бўлса-да, семасиология тилшуносликнинг алоҳида мустақил соҳаси сифатида 19-асрнинг охирларида

ажралиб чиқди. Ҳозирги кунда тилшуносликда «семасиология» термини билан бир қаторда «семантика» термини қўлланиб келмоқда. «Семасиология» атамаси Райзиг томонидан қўланган бўлса, «семантика» терминини француз тилшуноси М.Бреаль томонидан 1883 йилда фанга олиб кирилган.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Семасиология нимани ўрганади?
2. Семасиологиянинг асосий вазифаси нимадан иборат?
3. Умумий семасиологияда нимани тадқиқ қилади?
4. Хусусий семасиология нимани ўрганади?
5. Фоносемантикада нима ўрганилади?
6. Грамматик семасиологиянинг қандай турлари мавжуд?
7. Лексик семантика нимани тадқиқ қилади?

ИККИНЧИ БОБ. ЛЕКСИК СЕМАНТИКА

ЛЕКСИК МАЪНО ВА УНИ ИФОДАЛОВЧИ ОМИЛЛАР

2-&. Семасиология ва ономасиология лексик семантиканинг икки аспекти сифатида

Умумий семасиологиянинг бир бўлими бўлган лексик семантикада лексик маъно ўрганилади.

Лексик семантиканинг ўзи ҳам семасиология² ва ономасиология каби икки аспектдан иборат.

Нутқ жараёнида сўзловчи ва тингловчи иштирок этади. Сўзловчи (ёки ёзаётган шахс) маълумотни, яъни маънони муайян белгиларга кодлаб матн тузади. Тингловчи (ёки ўқиётган шахс) эса матнни англаш учун белгилардан маънони «ечиб олади». Биринчи ҳолатда маънодан белгига (сўзга, матнга) борилади ва «ушбу маънони (фикрни, тушунчани) қандай белги ёрдамида ифодалаш мумкин?» деган савол туғилади. Иккинчи ҳолатда эса, белгидан маънога борилади ва «бу белги (сўз, матн) қандай маъно ифодалайди?» деган савол туғилади. Шундан келиб чиқиб, лексик бирликлар маъноси «белгидан маънога» ва «маънодан белгига» бир-бирига қарама-қарши семасиология ва ономасиология йўналишларида ўрганилади.

Семасиология лексик семантиканинг бир бўлими бўлиб, у маънони белги маъно йўналишида ўрганади. Ва бунда «ушбу белги (сўз, лексема) қандай маъно ифодалайди?» деган савол қўйилади (тингловчининг ҳолати). Масалан, ўзбек тилида *ер* лексемасининг қандай маънолари бор?, *очун* лексемаси қандай маъно ифодалайди?³

² Семасиология термини икки хил маънода ишлатилади. 1-маъносида тил бирликларининг маъносини ўрганувчи бўлимни (бу ўринда у семантика термини билан синонимдир) ифодаласа, 2-маъносида лексик семантиканинг бир бўлимини номлайди. Ушбу ғализликни ҳисобга олиб, кўпгина тилшунослар тил бирликлари маъносини ўрганувчи бўлимни семасиология эмас, балки семантика деб номлайдилар.

³ Бу ҳақида қаранг: Новиков Л.А., Иванов В.В, Кедайтане Е.И., Тихонов А.Н. совпременный русский язык. Теоритический курс. Лексикология. –Москва, «Русский язык», 1987. – 160 с.

Ономасиология семантиканинг яна бир аспекти бўлиб, унда маъно маъно белги йўналишида тадқиқ қилинади. Бу ўринда «Мазкур маънони қандай белги ёки белгилар ифодалайди?», деган савол кўндаланг қўйилади (сўзловчининг ҳолати). Масалан, вақт маъносини ифодаловчи қандай сўзлар мавжуд?, мавҳум тушунчаларни қандай сўзлар ёрдамида ифодалаш мумкин?

Лексик семантиканинг бу икки аспектининг ажратилиши лексик-семантик категориялар ва ҳодисаларнинг моҳиятини турли нуқтаи назарлардан тўлиқ ва аниқ ўрганишга хизмат қилади. Зеро, бир маънолилик, кўп маънолилик, омонимия семасиологик категория саналса, синонимия, антонимия, конверсия, мазмуний майдон кабилар ономасиологик категориялар деб қаралади. Семасиология ва ономасиологияни қатъий чегаралаб бўлмайди. Улар лексик семантикани ўрганувчи икки аспект ва метод сифатида бири иккинчисига ўтиб, тўлдириб туради.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Тилшуносликнинг лексик семантика соҳаси бўйича маълумот беринг.
2. Семасиология атамасини икки маънода қўлланишини тушунтиринг.
3. Ономасиология маънони қандай йўналишда тадқиқ қилади?

3-&. Лексик маъно ва ном муносабати

Лексик маъно лексик семантиканинг асосий категорияси, марказий тушунчасидир. ҳар қандай лексик бирлик икки жиҳатнинг – ном (шакл) ва лексик маънонинг барқарор бирикувидан ташкил топади. Ном лексик бирликнинг товушли ва график томонларини ифодаласа, лексик маъно эса **воқеликнинг лисоний инъикосидир**. Масалан, к, и, т, о, б товушлари ва к, и, т, о, б ҳарфларининг кетма-кетлиги *китоб* сўзининг номи бўлса, маъноси қўйидагичадир: «маълум матнли варақлардан иборат, жузлаб тикилган, муқоваланган, ҳажми 48 саҳифадан кам бўлмаган босма асар⁴»

⁴ ЎТИЛ, 5 томли, 2-том, -Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006, 376-бет

Лексик маъно билан ном (белги, шакл, ифода плани, номема)нинг боғланиши тарихий-ижтимоийдир. Яъни муайян лексик маъно маълум бир номга шу тил эгаси бўлган жамоа томонидан бириктирилади. Лексик маъно ва ном ўртасидаги боғланишнинг табиати, унинг шартли ёки табиийлиги хусусидаги тортишувлар антик даврдан ҳозиргача давом этиб келади. Маъно ва ном ўртасидаги боғлиқлик асосан шартли бўлиб, лексик маънога маълум бир ном жамоа томонидан шартли бириктирилади. Бири иккинчисидан: маъно номдан, ном маънодан келиб чиқмайди. Тилда маъно ва ном ўртасидаги боғланиш табиий эмаслигига, яъни бирининг иккинчисидан келиб чиқмаслигига асосан қуйидагилар сабаб бўла олади:

1. Битта маънонинг турли тилларда ҳар хил номлар билан ифодаланиши. Муайян бир маъно ҳар бир тилда ўзгача номга эга. Масалан, «онанинг ёки دادанинг онаси» маъноси ўзбек тилида *буви*, рус тилида *бабушка*, инглиз тилида *grandmother* каби номларга бириктирилган. Агар маъно ва ном орасида табиий боғланиш бўлганда битта умумий маъно ягона бир номга эга бўлар эди. Натижада, дунёда 200 дан ортиқ эмас, фақат битта тил мавжуд бўлар эди.

2. Синонимия ҳодисасининг мавжудлиги. Бир тилнинг ўзида ҳам муайян маъно бирдан ортиқ номга эга бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида **«Алдаб, чалғитиб, ҳар қандай ишни ўз фойдасига ҳал қиладиган, макр-хийлага уста»** маъноси 15 та лексемада ифодаланган: *айёр, муғомбир, ҳийлагар, қув, устомон, маккор, доғули, мўлтони, қилвир(и), шайтон, тулки, туллак, қирриқ, хирпа, мастон*. Бу ҳам маъно ва ном ўртасидаги боғлиқликнинг табиий эмаслигини кўрсатади.

3. Кўп маънолилиқ ва омонимия ҳодисаларининг мавжудлиги. Тилда бир ном билан бирдан ортиқ маъноларнинг ифодаланиши; икки ёки ундан ортиқ маъноларнинг номининг айнан эканлиги ҳам маъно ва ном ўртасидаги боғлиқлик шартли эканлигини яна бир марта исботлайди. Масалан, ўзбек тилидаги *қулоқ* номи қуйидаги маъноларни ифодалайди: 1) Одам ёки ҳайвоннинг ташқи эшитиш аъзоси, 2) қозоннинг тутқичи, 3) радио ёки

телевизорнинг бурагичи. Бир-бирига умуман яқин бўлмаган исм маъноси ва туёқли ҳайвон тури ҳам бир хил ном билан айтилади: от (*қизчанинг оти Муслима*) ва от (*қизча минган от ҳуркович эди*).

Лекин тилда маъно ва номнинг табиий боғланган кўринишлари ҳам учрайди. Бундай боғланган сўзларнинг асосини товушга тақлидни ифодаловчи ва улардан ясалган сўзлар ташкил қилади. Масалан, *тарақ-туруқ, қасур-қусур, миёвламақ, вовулламоқ, увулламоқ*.

Лексик маъно ва ном ўртасидаги боғлиқлик қандай бўлишидан қатъи назар (шартлими, табиийми), у мажбурийдир. Зеро, шаклсиз маъно, маъносиз шаклнинг бўлиши мумкин эмас. Ф.де Соссюр тил бирлигидаги субстанция (моддий томон) ва маънонинг ўзаро ташкил этувчилик ҳолатини бир қоғоз варағининг икки томонини ўзаро ташкил этувчанлиги билан қиёслаган эди⁵. Лекин сўзнинг номи (белгиси, ифода плани, шакли, фонетик қобиғи) ва маъноси (мазмун плани) ўртасида асосан номутаносиблик мавжуд бўлади. Бу эса номнинг (белгининг) ўзига кўпроқ маъно сиғдиришига, маънонинг эса бирдан ортиқ номда ифодаланишига интилиши билан белгиланади. Масалан, ўзбек тилида бош номи 20 га яқин маъноларни ўзига сиғдирган⁶.

1. Тананнинг бўйиндан юқориги, олдинги (одамда, ҳайвонларда) қисми; калла. *Бош косаси*.
2. Ақл, ҳуш, мия. *Бош билан иш қилмоқ*.
3. Бошлиқ, раҳбар. *Элга бош бўлмоқ*.
4. Лавозим, мансаб чиҳатдан ката, юқори турувчи. *Бош врач*.
5. Улкан, катта, асосий. *Бош соврин*.
6. Энг муҳим, асосий, етакчи. *Бош сабаб*.
7. Энг олдинги, биринчи. *Бош бола*.
8. Одам, киши. *Бир бошга бир ўлим*.
9. Чорва ҳисобидаги ҳар бир адад жонивор. *Ўн бош от*.
10. Тик нарсаларнинг тепа қисми, учи, чўққиси. *Майсаларнинг боши эгилди*.

⁵ Бу ҳақида қаранг: Неъматов Ҳ, Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент, «Ўқитувчи», 1993. 15-бет.

⁶ ЎТИЛ, 5 томли, 1-том, -Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006, 333-335-бетлар.

11. Бирор маросим, тадбир, воқеа-ҳодисанинг рўй бериш вақти, амалга ошиш жараёнидаги дастлабки босқич. *Иш бошида турмоқ*
12. Ён, олд, томон. *Тез-тез бошимга бориб тур.*
13. Ўрин, каравот ва шу кабиларнинг бош қуйиладиган юқори томони; шундай ўринда ётган кишининг белдан юқори томонидаги жой. *Каравотнинг боши*
14. Баъзи отлар билан бирикиб. Шу от орқали ифодаланган нарсанинг ўзини ёки у ўрнашган жойни, ён-атрофини билдиради. *Ўчоқ боши.*
15. Чўзиқ, давомли, бўйли нарсалар, жой, майдонларнинг бошланиш жойи ёки охири, этаги; шуундай нарсаларнинг икки учидан, чеккасидан, томонидан бири. *Дарё боши.*
16. Воқеа, ҳодисанинг, бирор муддат ёки фаслнинг, асар, матн ва шу кабиларнинг бошланиш жойи, пайти, авали, муқаддимаси. *Ҳикоянинг боши. Йилнинг боши.*
17. Воқеа, ҳодиса ва у кабиларнинг бошланиши учун баҳона бўлган нарс, дастлабки сабаб. *Қўшимнинг оши – жанжалнинг боши.*
18. Баъзи ўсимликларнинг кала ёки чочоқ шаклидаги ҳосили, меваси. *Бир бош узум.*

Юқоридаги бир ном ўзига бир қанча маъно сиғдирган ҳолатда полисемия ва кейинчалик омонимия ҳодисаси воқе бўлиши мумкин. Ўзбек тилида «Инсон бошининг олд қисми» маъноси эса *юз, бет, афт, башара, турқ, ораз, чехра, рухсор* каби бир қанча номларда ифодаланади. Бу ҳолатда эса синоним сўзлар ҳосил бўлади.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Ҳар қандай лексик бирлик қандай жиҳатлардан иборат бўлади?
2. Лексик бирликнинг номи деганда нимани тушунаси?
3. Лексик маъно ва ном бир-бири билан қандай боғланишда бўлади?
4. Лексик маънонинг ном билан боғлиқлигининг шартли эканлигини қандай исботлаш мумкин?

5. Лексик маъно ва номнинг табиий боғланиши мумкинми?
6. Маъно ва номнинг номутаносиблиги натижасида қандай ҳодисалар воқе бўлади?

4-&. Лексик маънони ифодаловчи омиллар

Лексик маъно бир қатор омиллар билан белгиланади⁷:

1. Лексик маънонинг нолисоний воқелик (инсоннинг ташқи ва ички олами) билан боғлиқлиги;
2. Лексик маънонинг воқеликни акс эттирувчи тушунча билан боғлиқлиги;
3. Лексик маънонинг тил системасида ўзига хос ўринга эга эканлиги.

Лексик маъно тушунча каби инъикос категорияси бўлиб, унда нолисоний воқелик – инсоннинг ташқи ва ички олами акс этади. Масалан, *тоғ, денгиз, муҳаббат, нафрат* каби. Тоғ, денгиз ташқи олам ҳодисалари бўлса, муҳаббат, нафрат инсоннинг ички тўйғуларидир. Маънода акс этаётган воқеликдаги предмет, ҳодиса, ҳаракат, белги, муносабат денотат дейилади. Бирон бир алоҳида олинган реаллик (*қуёш, ой*), ҳодисалар (*гулламоқ, очилмоқ*), белги-хусусиятлар (*оқ, қора*), ҳаракатлар (*ёзмоқ, гапирмоқ*), бир турдаги нарсалар (*уй, дарахт, гул*), даврий ҳодисалар (*ёгингарчилик, ёз, куз*), онгимизда сунъий ҳосил қилинган реал бўлмаган нарса, белги, ҳодисалар (*пари, қорбобо, қорқиз, жодугар*) лексик маъно асосида ётувчи воқелик ёки денотат бўлиб келиши мумкин.

Маънода денотат тўғридан-тўғри акс этибгина қолмай унга инсоннинг фикрлаш, англаш, ўзлаштириш хусусиятлари ҳам бириктирилган бўлади. Маънода денотатлар алоҳидаликлар тарзида эмас, умумлашган ҳолда инъикос этади⁸. Ушбулар эса лисоний маънонинг тушунча билан мустаҳкам

⁷ Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. –Москва, «Высшая школа», 1968; Плотников Б.А. Основы семасиологии. –Минск, 1984. Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапковой. –Москва, «Высшая школа», 1989. -800 с.

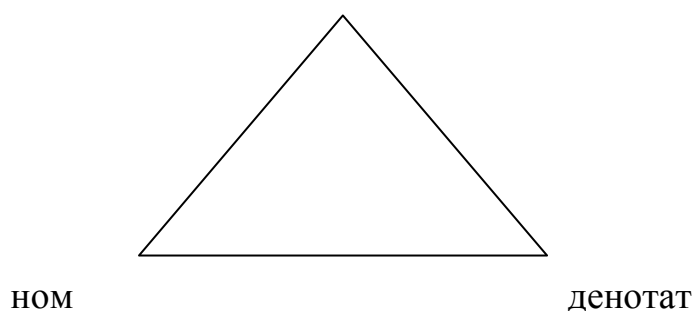
⁸ Бу ҳақида қуйида тухталиб ўтамиз

боғлиқлигини кўрсатади. Содда қилиб айтганда, денотат тушунча орқали маънога айланади.

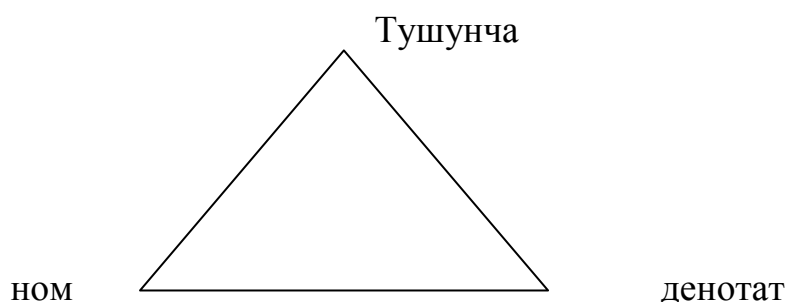
ҳар қандай лексик маъно муайян белги(ном)га бириктирилган бўлади ва улар сўзнинг таркибий қисмларини ташкил қилади. Маъно сўз таркибида лисоний системада ўзига хос мавқега эга бўлади.

Лексик маънони бир қатор омилларга (воқелик, тафаккур, тил системаси) боғлиқлиги ва унинг предмет, тушунча, белги билан муносабати бирламчи Огден-Ричардс семантик учбурчагида қуйидагича кўрсатилган:

Белгининг мундарижаси, тушунча, маъно

Чизмадаги номланаётган предмет ва белгини бирлаштириб турувчи узук-узук чизик денотат ва ном ўртасидаги боғланиш тўғридан-тўғри эмас, балки тушунча орқали эканлигини кўрсатади. Огден ва Ричардсларнинг ушбу семантик учбурчаги маънонинг асосий омилларини кўрсатувчи машҳур классик модел бўлиши билан бирга, унда юқоридаги бурчак ноаниқдир. Бунда маъно ва тушунча ажаратилмаган ҳолда битта кутбда номнинг мундарижаси сифатида берилган. Зеро, маъно тушунчадан фарқли алоҳида ҳодисадир. Айрим адабиётларда мазкур семантик учбурчакдаги юқоридаги бурчакда тушунчанинг ўзи кўрсатилади, номнинг тушунчага муносабати эса маъно саналади:

Лексик маъно белги-тушунча муносабатигина эмас, балки алоҳида тил ходисаси яъни, воқеликнинг махсус лисоний инъикосидир. Замонавий семасиологияда маънони тушунчадан фарқлаш учун семантик учбурчакнинг семантик трапеция модели ишлаб чиқилганки, унда маъно тушунчадан фарқли алоҳида бурчакда кўрсатилади⁹

Маъно

тушунча

НОМ

денотат

Мазкур схема ҳам лексик маънони белгиловчи барча омилларни қамраб олмайдики, лексик маънода яна сўзловчининг сўзланаётган сўзга, унинг маъносига бўлган субъектив муносабати ва сўз ёки маънонинг инсон руҳиятига таъсири кабилар ҳам мавжуд бўлади.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Лексик маъно қандай омиллар билан белгиланади?
2. Лексик маънонинг нолисоний воқелик билан боғлиқлигини тушунтиринг.
3. Денотат нима?
4. Лексик маъно тушунча билан қандай муносабатда бўлади?
5. Лексик маънони ифодаловчи семантик учбурчак моделининг моҳиятинини тушунтиринг.
6. Лексик маънони ифодаловчи семантик трапеция моделининг моҳиятинини тушунтиринг

⁹ Новиков Л.А., Иванов В.В, Кедайтане Е.И., Тихонов А.Н. Современный русский язык. Теоритический курс. Лексикология. –Москва, «Русский язык», 1987, -с 91.

5-&. Лексик маъно ва тушунча

Тушунча тафаккурнинг асосий шаклларида бири бўлиб, воқеликдаги нарсаларга хос бўлган тасаввур ва белгиларнинг инсон онгида умумлашган ҳолда инъикос этишидир. Тушунчанинг асосини воқеликдаги нарсалар ташкил қилади. Насаларнинг белгилари инсон онгида умумлашган ҳолда акс этади. Ушбу тушунча (умумлашма инъикос) асосида лексик маъно ҳосил бўлади. Лексик маънонинг шаклланиши жараёнида воқеликдаги нарсалар ҳақидаги тушунча ихчам, барча тил эгаларига тушунарли ҳолга келтирилади ва номга (белгига) бириктирилади. Масалан, биз умримиз давомида дарахтнинг юзлаб турларини, миллионлаб шаклдагиларини кўрганмиз. Лекин уларнинг барчасини онгимизда эслаб қола олмаимиз. Кўрган дарахтларимизнинг барчаси учун умумий бўлган, уни гулдан, бутадан фарқловчи белгилари онгимизда акс этади, сақланади. Демак, дарахт ҳақидаги тушунча деганда воқеликдаги барча дарахтлар учун умумий бўлган белгиларнинг онгимизда акс этишидир. Лекин айтиб ўтиш жоизки, дарахт ҳақидаги тушунчаларимиз бир-биримизникидан фарқ қилиши табиий. Ботаник олим, талаба ёки 5 ёшли боланинг дарахт ҳақидаги тушунчалари албатта фарқли бўлади. Ўртача савиядаги инсоннинг дарахт ҳақидаги тушунчаси шундай бўлиши мумкин: танали, илдизли, шохли, баргли, кўп йиллик, мевали ерда ўсувчи ўсимлик. Ушбу тушунча ўртача савиядаги тил эгасига тушунарли бўлган **ихчам, сиқик** ҳолатга келтирилади ва унга ном бириктирилади. Ихчам ҳолатга келтирилган ва маълум номга эга тушунча лексик маънога айланади. Юқоридаги тушунчамиз д а р а х т товушларидан иборат номга эга ва лексик маъноси қуйидагичадир: танали, шохли, илдизли, кўп йиллик дарахт. Дарахт тушунчаси лексик маънога айланар, номга бириктирилар экан, у энди тафаккур бирлигидаги тил бирлиги ҳисобланади ва тил системасида ўзига хос ўринга эга бўлади. *Дарахт* лексемаси ўсимликлар номлари

Фанда лексик маъно ва тушунча муносабати мунозарали масалалардан биридир. В.Гумбольдт, Э.Сепир, Б.Уорф, Л.Вайсгербер ишларида лексик

маънони аниқлашда тушунча умуман эътибордан соқит қилинади¹⁰. Уларнинг фикрича, онгда воқеликнинг тасвирланиши тил қурилиши билан белгиланади. Яъни, маъно тил структураси билан аниқланади ва у ўз навбатида воқеликни англашни ҳам белгилаб беради.

Баъзи тилшунослар тушунча ва маънони бошқа-бошқа ҳодиса сифатида катъий чегараласалар, баъзилари эса ҳар иккисини ҳам битта ҳодиса деб тан оладилар.

Тушунча ва лексик маъно ҳар иккиси ҳам алоҳида икки хил ҳодисами, бир ҳодисанинг икки томоними бундан қатъи назар, уларнинг ўзига хос умумий ва фарқли, бир-бирига боғлиқ ва боғланмаган томонлари мавжуд.

Тушунча ҳам, лексик маъно ҳам воқеликнинг инъикос шакллари дир. Ҳар иккиси воқелик билан шартланган бўлади. Тушунча воқеликнинг (умумлашган) инъикоси ҳисобланса, лексик маъно тушунчанинг яъни инъикоснинг инъикосидир.

Тушунча ҳам, лексик маъно ҳам умумлаштирувчи категория дир.

Дастлаб инсонлар онгида сезги органлари (эшитиш, кўриш, таъм, пайпаслаш, ҳидлаш) билан ҳис қилиниши мумкин бўлган аниқ нарсалар ҳодисалар акс эта бошлаган. Инсон онгининг ривожланиши билан унда аклий идрок ёрдамида англандиган ва реал мавжуд бўлмаган нарсалар ҳодисаларни тасаввур қилиш қобилияти шакллана борди.

Сезги аъзоларимиз ёрдамида бевосита ҳис қилишдан тушунча тубдан фарқ қилади. Тушунчада объектив воқелик умумлашган ҳода акс этади. Оламдаги турли-туман, бир-бирини такрорламайдиган нарсалар онгимизда ўхшаш томонлари асосида муайян гуруҳларга бириктирилади. И.М.Сеченовнинг фикрига кўра, агар одамга ҳар бир нарсаларнинг барча белгиларини эслаб қолишига тўғри келганда, унинг миёсида ҳар бир нарсанинг минглаб алоҳида тасаввурлари сақланар эди. Натижада, англаш жараёни жуда қийин кечарди, ривожланмас эди. Лекин, инсонда

¹⁰ Бу ҳақида қаранг: Звегинцев В.А. Теоритико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа. –В кн: Новое в лингвистике. Москва, 1960, вып.1.

тасаввурнинг ўхшашлик асосида қайд қилиниши (тушунча) мавжуд бўлиб, у ёрдамида барча ўхшаш нарсалар умумлаштирилади. Яъни, инсон ўз даврида теракнинг минглаб турли шакллари кўрган бўлса-да¹¹, унда терак ҳақида битта умумий тушунча мавжуд бўлади.

Ҳар қандай тушунчада икки асосий жиҳат **ҳажм** ва **мундарижа** мавжуд бўлади. Тушунча ҳажми - онгимизда умумлашган ҳолда акс этаётган нарса-ҳодисаларнинг синфи; тушунча мундарижаси эса ушбу нарса-ҳодисаларга хос белгиларнинг йиғиндисидир.

Лексик маъно асосан тушунча мундарижасига боғлиқ. Тушунча мундарижаси мураккаб структурага эга бўлиб, у бир-бирига боғлиқ бўлган бир қанча белгилардан иборат. Масалан, **сув** тушунчасининг структураси шартли равишда қуйидаги белгилардан ташкил топиши мумкин: 1) суюқ модда, 2) рангсиз, 3) ҳидсиз, 4) 100° да қайнайдиган, 5) 0° да музлайдиган, 6) ҳаётнинг асосини ташкил қилувчи. *Сув* сўзининг маъносини шундай аниқлаш мумкин: «рангсиз, ҳидсиз, водород ва кислород бирикувидан иборат суюқлик».

Ушбу лексик маъно ҳам тушунча мундарижаси каби маъно белгиларидан - семалардан иборат структурага эга (маъно семалари тушунча мундарижасидан олинади):

Яна мисол тариқасида **учмоқ** тушунчасини кўриб ўтамиз. Мазкур тушунча мундарижаси умуман олганда қуйидаги белгилардан иборат: 1) ҳаракат, 2) ердан юқорида бажариладиган, 3) фазодаги жойини ўзгартириш мақсадида. Тушунча мундарижаси структураси ва маъно структурасини қиёслаймиз: *учмоқ* семемасининг семалари: «ҳаракат», «ердан юқорида бажариладиган», «фазодаги жойини ўзгартиради».

Тушунчанинг ҳажми ва мундарижаси ўзаро шартланган бўлиб, тушунча ҳажми қанча кенг бўлса, тушунча мундарижаси шунча кичик бўлади. Масалан, **фасл** тушунчасининг ҳажми **қиш** тушунчасининг ҳажмидан

¹¹ Нафақат бир турдаги дарахтлар, балки бир дарахтнинг ўзи ўзидан замон нуқтаи назаридан фарқланади: кечаги дарахт- бугунги дарахт. Кечаги дарахт бугун ўсиши, гуллаши, мева тугиши, қуриши, синиши мумкин.

кенгдир. Чунки **фасл** тушунчаси ҳажмини қиш, баҳор, ёз, куз кабилар ташкил қилади. Лекин **қиш** тушунчасининг мундарижаси **фасл** тушунчасининг мундарижасидан каттадир. **Фасл** тушунчаси мундарижасини қуйидаги белгилар ташкил қилиши мумкин: 1) йилнинг маълум қисми, 2) 3 ойдан иборат, 3) табиатдаги ўзгаришлар билан боғлиқ. Энди **қиш** тушунчасининг мундарижасини аниқласак, унда қуйидаги белгиларни кўриш мумкин: 1) йилнинг маълум қисми, 2) 3 ойдан иборат, 3) табиатдаги ўзгаришлар билан боғлиқ, 4) совуқ, 5) куздан кейин келадиган, 6) баҳордан олдин келадиган.

Юқоридаги шартлилик лексик маънода ҳам кузатиладигани, сўз қанча умумий нарсаларни номласа, унинг семантик компонентлари шунча кам бўлади ва аксинча. Масалан:

Одам - оғли, нутққа эга жонзот;

Аёл - фарзанд туғиш қобилиятига эга одам (оғли, нутққа эга жонзот)

Қизча - вояга етмаган аёл (фарзанд туғиш қобилиятига эга оғли, нутққа эга жонзот).

Тушунчанинг лексик маъно учун характерли хусусиятларидан бири унинг ўзгарувчан эканлигидир. Муайян предмет ҳақидаги юзаки тушунчаларимиз вақт ўтиши билан чуқурлашиб, такомиллашиб бориши мумкин. Одатий тушунчаларимиз муайян соҳа вакиллари томонидан чуқур илмий таҳлил қилиниши ва уларда мукамал, илмий тушунчалар ҳосил бўлиши мумкин. Масалан, ўртача тил эгасининг сув ҳақидаги тушунчаси билан гидролог олимнинг илмий тушунчаси ўртасида албатта фарқ бўлади. Муайян нарсалар ҳақидаги тушунча турли одамларда уларнинг илмий савияси, яшаш тарзи, касби, ҳаётий малакаси ва албатта, вақт нуқтаи назаридан турлича бўлиши мумкин. Тушунча лексик маънога нисбатан ўзгарувчи категория бўлса-да, унинг ўзгариши лексик маънога ҳам таъсир қилмай қўймайди. Лексик маънонинг чегараси ҳам жуда қатъий бўлмасдан, биров эркинликка эга. Ушбу эркинликни тушунчада бўлгани каби маънода ҳам тил эгасининг илмий савияси, яшаш тарзи, касби, ҳаётий малакаси ва

давр белгилайди. Масалан, ўзбек тилининг изоҳли, синонимлар, омонимлар луғатларидаги сўзнинг маъносига эътибор қилсак. Ёки 1980 йилда ва 2005 йилда нашр қилинган луғатлардаги маънолар ўртасида ҳам фарқликлар кузатилади. Яъни ёзиш керак. Ёки савияси, ёши, дунёкараши, ҳаётий малакаси, касби турлича бўлган кишиларни тўплаб маълум бир сўзларнинг маъноси ҳақида сўровнома ўтказилса, табиийки, фарқликлар кузатилади.

Лексик маънони шаклланишида тушунчанинг ўрни қанча катта бўлмасин, мазкур ҳодисаларнинг ўзига хос фарқликлари ҳам мавжуддир.

Аввало, тушунча ва лексик маъно бошқа-бошқа система элементлари: тушунча - мантиқ категорияси, маъно эса тил категориясидир.

Тушунча ҳам, лексик маъно ҳам воқеликнинг инъикос эттирувчи шакллardир. Лекин тушунча предметнинг барча белгиларини акс эттиргани учун унинг мундарижаси лексик маънодан кенгрокдир. Сўз маъносида эса предметга хос барча белгилар эмас, балки ушбу сўзни таниш, уни семантик жиҳатдан ўзига яқин сўздан ажратиб олиш, нутқда фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган энг оз миқдордаги тушунча белгиларигина мавжуд бўлади. Бу билан маъно тушунчадан камбағал деган фикр келиб чиқмаслиги лозим. Маъно тушунчанинг ихчам, ўртача савиядаги тил эгасига тушунарли кўринишидир. *Баҳор* сўзининг маъносини очишда унга маъно жиҳатдан яқин масалан, *ёздан* фарқловчи белгилари назарда тутилади. Масалан, баҳор сўзининг маъноси изоҳли луғатда шундай берилади: «Йилдаги тўрт фаслнинг бири, қишдан кейинги, ёздан олдинги фасл». Баҳор тушунчаси эса жуда кенг бўлиши, у яна музлар эрийди, ҳаво илий бошлайди, қушлар иссиқ ўлкалардан учиб келади, сойлар тўлиб оқади, ёмғир кўп ёғади, дарахтлар куртак отади, лолалар очилади, сумалак пиширилади, хотин-қизлар ва Наврўз байрами нишонланади каби бир қатор тушунча белгиларига эга бўлиши ва табиатшуносликка оид мутахисслик луғатларида 2-3 саҳифани банд қилиши мумкин.

Тушунча белгига, шаклга эга бўлмайди, лексик маъно эса номга, белгига бириктирилган бўлади. Ушбу омил асосий фарқлардан бири бўлиб,

тушунча ва маънони айнан бир ҳодиса деб ҳисобловчи олимлар ҳам бунини эътиборда тутадилар. Маъно тушунчанинг ўзи бўлиб, унда тушунчага хос барча нарсалар: мундарижа, структура, системавий муносабатлар, воқеликнинг инъикоси сақланади. Лекин маъно белги билан боғланган тушунчадир. Маънога ушбу белги билан боғлиқ бошқа хусусиятлар кўшилади.

Тушунчадан фарқли ўлароқ лексик маънода номланаётган нарсага сўзловчининг субъектив муносабати ҳам мавжуд бўлади. Жумладан, «овоз чиқармай кўз, лаб ҳаракати билан кулги ифода қилмоқ» тушунчаси мавжуд ва бу тушунча субъектив муносабатлардан холи. Ушбу тушунча асосида шаклланган лексик маънолар эса субъектив муносабатларга эга бўла олади: *иржаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ, иршаймоқ*.

Тушунча фикрлаш жараёнининг натижаси сифатида инсонга нисбатан белгиланади ва асосан умуммиллий хусусиятга эга бўлади. Лексик маънога хос умумлаштириш эса ҳар бир тилнинг ўзи доирасида воқе бўлади¹². Лексик маънодаги умумлаштиришнинг ҳар бир тилга хос, миллийлик характерга эга эканлиги полисемия ҳодисасида яққолроқ кўринади.

Аммо, тушунчани миллий характерга эга эмас деб ҳам бўлмайди. Айрим нарса ва ҳодисалар ҳақида муайян миллатнинг ўзига хос тушунчалари бўлиши табиий. Масалан, **андиша, оила, поклик** ҳақидаги тушунчаларимиз бошқа миллатларникидан маълум миқдорда фарқ қилиши табиий. Бунини яна бошқа тилларда **андиша** сўзининг маъносини берувчи муқобил сўзнинг йўқлиги ҳам исботлай олади. Лексик маънонинг йўқлиги андиша ҳақидаги тушунчанинг йўқлигидан дарак беради. Худди шундай ҳолатлар бошқа тиллар мисолида ҳам кузатилиши мумкин. Ҳар бир халқнинг ўзига хос яшаш тарзи ва маънавий дунёси уларнинг фикрлаш жараёнларига, олам ҳақидаги тушунчаларига ва тушунчаларнинг маънога айланиш жараёнига таъсир қилиши табиий. Бундан келиб чиқиб, тушунча ҳам, лексик маъно ҳам маълум даражада миллий характерга эга бўла олади дейишимиз мумкин.

¹² Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент, «Университет», 2006, 47-бет.

Демак, воқеликдаги нарса-ҳодисалар маъно ва тушунчанинг асосини ҳосил қилади. Нарса-ҳодисалар умумлашган ҳолда инсон онгида акс этадики, унга субъектнинг билими, дунёқараши, савияси, касби, ҳаётий кўникмалари қўшилиб тушунчани ташкил этар экан. Тушунчанинг муайян номга бириктирилган, ихчам, ўртача тил эгасига тушунарли, субъектив муносабатларни кўрсата оладиган, миллийлик характери мавжуд, тил системасида ўзига хос ўринга эга, парадигматик ва синтагматик муносабатларга кириша оладиган кўриниши эса лексик маънодир.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Тушунча қандай категория?
2. Воқелик ва у ҳақидаги тушунча муносабатини тушунтиринг.
3. Тушунчадан маъно ҳосил бўлиши жараёнини тушунтиринг.
4. Тушунчанинг ҳажми нима ва унинг маъно билан муносабати қандай?
5. Тушунчанинг мундарижаси нима ва унинг маъно билан муносабати қандай?
6. Тушунча ва лексик маънонинг умумий, ўхшаш томонларини айтинг.
7. Тушунча ва лексик маънонинг фарқли, ўзига хос томонлари нималардан иборат?

6-&. Лексик маънонинг қирралари

Лексик маъно мураккаб, кўп қирралли шу билан бирга, бир бутун яхлит объектдир. Мазкур яхлит бутунлик доирасида лексик маънонинг қуйидаги қирралари ажратилади:

- 1) Лексик маъно нолисоний воқеликнинг махсус лисоний умумлашган инъикосидир;
- 2) Лексик маъно конкрет муайян бир воқеликнинг, нарсанинг номи, ифодаланишидир;
- 3) Маъно лексик birlikнинг компоненти (таркибий қисми) сифатида тил системасининг структур элементидир;

4) Лексик маъно сўзловчининг сўзга муносабатини ва аксинча сўзнинг сўзловчига муносабатини ифодаловчи бирликдир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб лексик маънонинг қуйидаги бир-бирига боғлиқ бўлган турлари ажратилади: сигнификатив маъно, денотатив маъно, структур маъно, эмотив маъно.

Сигнификатив маъно ёки «соф лисоний» маъно обектив воқеликнинг махсус лисоний инъикоси, лексик бирликнинг асосий семантик мундарижасидир. Бундай маъно юқорида таъкидлаганимиздек, белгининг (номнинг) бошқа бир лексик бирликдан фарқланиш учун тушунчадан муайян белгиларнинг танлаб олиши ҳисобига юзага чиқади. Мазкур маъно кўпинча сўз маъноси деб юритилади ва луғатларда изоҳ сифатида берилади. Масалан, сўзининг сигнификатив маъноси Ўзбек тилининг изоҳли луғатида шундай берилади: «гўдакни ухлатишда яккахон усулида айтиладиган кўшиқ»¹³ Сигнификатив маъно «бу лексик бирлик қандай маъно англатади?» деган саволга жавоб беради.

Структур маъно лексик бирликнинг тил системасида тутган ўрнини белгиловчи формал тавсифидир. Сируктур маъно баъзан ички лисоний маъно деб ҳам юритилади¹⁴. Унинг асосида белгиларнинг бир-бирига муносабати ётади. Структур маънонинг икки хил тури мавжуд: синтагматик структур маъно ва парадигматик структур маъно.

Синтагматик структур маъно лексик бирликларнинг кетма-кет бирикиб кела олишини, валентлигини ифодалайди. Валентлик лексик бирликнинг асосий структур хусусиятларидан бири бўлиб, унинг бошқа бирликлар билан кетма-кет боғлана олишининг потенциал имкониятидир. У мазкур бирлик қатнашувчи барча қуршовларни (дистрибуция, контекстларни) белгилаб беради.

Валентлик аввало, мазмуний боғланишга асосланиб, боғланаётган икки тил бирлиги ўртасида умумий семантик компонентнинг бўлиши лозим.

¹³ ЎТИЛ, 5 томли, 1-том, -Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006, 71-бет.

¹⁴ Плотников Б.А. Основы семасиологии. -Минск, 1984.

Масалан, *дарахт гуллади* бирикмасида «ўсимлик» умумий семантик компонентдир: *дарахт* – «тана қўйиб, шох ва новдалар чиқариб, томир отиб ўсадиган кўп йиллик **ўсимлик**»; *гуллади* – «**ўсимликнинг** гул очиши».

Лексик бирликларнинг ички моҳияти уларнинг қўлланишида, қуршовида намоён бўлишини назарда тутсак, лексик бирликларнинг семантик таҳлилида синтагматик структур маъносини, валентлигини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳақида «лексик маънонинг синтагматик муносабати» баҳсига қаранг.

Парадигматик структур маъно ўхшашлиги асосида ўзаро боғлиқ ва оппозицияда бўлган бир жинсли лексик бирликларнинг муайян гуруҳ (парадигма) ҳосил қилувчи, кетма-кет бўлмаган муносабатини ифодалайди. Парадигматик маъно лексик бирликнинг гуруҳдаги (парадигмадаги) бошқа лексик бирликлар муносабатини акс эттирувчи ички хусусиятидир. Парадигматик маъно ўхшаш лексик бирликларни ўзаро қарама-қарши қўйиш асосида уларнинг тил системасида тутган ўрнини кўрсатиб беради. Структур маънонинг бури туруни Ф. де Соссюр *valeur*(значимость), яъни фарқловчи маъно деб номлаган. Лексик парадигмаларга синонимик қаторлар (*босинқирамоқ, алаҳламоқ, алаҳсирамоқ*), антонимик жуфтликлар (катта - кичик), лексик-семантик гуруҳлар (масалан, рўзғор буюмлари номлари), мазмуний майдонлар (вақт, макон, шахс номлари) мисол бўла олади.

Ҳар бир лексик бирлик ўзининг мазмуний мундарижасига, валентлигига эга бўлиши билан бирга, тил системасида ўзига хос парадигматик маънога ҳам эга бўлади. Масалан, ўзбек тилида *ҳафта* лексемасининг сигнификатив маъноси «душанбадан якшанбагача бўлган етти кеча-кундузни ўз ичига олган вақт»ни билдирса, парадигматик маъноси унинг тил системасидаги ўрни вақт ўлчови отлари парадигмасида *сутка* ва *ой* лексемалари орасида эканлигини билдиради: *секунд - минут - соат - сутка - ҳафта - ой - фасл - йил - аср*.

Парадигматик маъно матнда, нутқда бевосита кузатишда берилмайди. У лексик бирликларнинг қаршилантириш орқали махсус лингвистик таҳлиллар

асосида аниқланади. Аслида, лексик бирликлар ифодалаган тушунчалар инсон онгида гуруҳлар (парадигмалар) шаклида мавжуд бўлиб, улар лексик бирликларнинг синтагматик муносабати учун потенциал танланиш имкониятидир. Масалан, *юз, бет, афт, башара, турқ, чехра, жамол, дийдор, ораз, узор, руҳсор* парадигмаси аъзолари синтагматик боғланишлар учун потенциал танланиш имкониятидир. *Юз* лексемаси эмоционал-экспрессивлик жиҳатидан нейтрал бўлгани учун у микдоран кўплаб боғланишлар ҳосил қилиши мумкин. Яъни, *юз* лексемаси эмоционал нейтрал, салбий ва ижобий сўзлар билан бирика олади: *юзини ювди, гул юзли, юзи буришди* каби. Эмоционал-экспрессив нейтрал бўлмаган парадигма аъзолари эса бу жиҳатдан нейтрал бўлган лексемаларга нисбатан кам боғланишлар ҳосил қилади. Масалан, салбий эмоционал оттенкага эга бўлган *башара* лексемаси эса салбийлик бўёғи мавжуд бўлган (айрим ҳолларда нейтрал: *башарангни юв*) лексемалар билан боғланиш учун парадигмадан танлаб олинади: *башараси тиришди, башараси расво* каби. Ижобий оттенкали лексемалар ҳам худди шундай эмоционаллик жиҳатдан ижобий ва айрим ҳолларда нейтрал лексемалар билан боғланиш учун танланади: *чехраси ёришди, ой чехрали* каби. Лекин ижобий коннотатив маъноли лексема салбий коннотатив маъноли лексема билан боғланиш учун танланмайди: *Гўзал турқли жонона, орази бужмайди* каби.

Эмотив¹⁵ (коннотатив, эмоционал-экспрессив) маъно лексик бирликлар маъносининг баҳолаш, эмоционал, экспрессив, услубий компонентини ташкил қилади. У, асосан, услубий бўёқли сўзлар ёрдамида ифодаланади. Эмотив маъно услубий бўёқли сўзлар ёрдамида сўзловчининг ифодаланаётган нарс-ҳодисаларга бўлган муносабатини кўрсатади. Сўзловчи томонидан қўлланган услубий бўёқли сўзлар ўз навбатида тингловчига ҳам эмоционал таъсир кўрсатади.

Эмотив маъно тилшуносликда прагматик маъно, коннотатив маъно каби терминлар билан ҳам айтилади.

¹⁵ инглизча emotive - эмоционал, таъсирли

Сигнификатив маъноси бир хил бўлган лексик бирликларни, яъни синонимларни қаршилантирганимизда, эмотив маънолар сезиларли даражада намоён бўлади. Масалан, *ориқ, озгин, қилтириқ, дирдов, ипилтириқ, рамақижон* синонимик қаторидаги барча лексемалар битта умумий «ҳажми (ёғ қатлами) меъёрдан кам» сигнификатив маънога эга. Лекин қатор элементлари эмотив маънога эгаллиги билан фарқланади. *Ориқ, озгин* лексемалари фақат сигнификатив маънога эга бўлиб, эмотивлик нуқтаи назардан нейтрал бўлса, *қилтириқ, дирдов, ипилтириқ, рамақижон* лексемалари эса ҳам сигнификатив, ҳам эмотив маънога эга. *Қилтириқ, дирдов, ипилтириқ, рамақижон* лексемаларида ушбу белгига бўлган салбий муносабат акс этиб турибди.

Лексема кучли эмотив маънога эга бўлганда сигнификатив маъно бироз кучсизланади. Юқорида кўрилган *юз, бет, афт, башара, турқ, чеҳра, жамол, дийдор, ораз, узор, руҳсор* синонимик қаторига диққат қилсак. Ушбу парадигматик қатордаги синонимларнинг барчаси «инсон бошининг олд қисми» сигнификатив маънони ифодалашини айтиб ўтган эдик. *Турқ* лексемаси контекстда қўлланганда сигнификатив маъносининг хиралашишини кузатиш мумкин: «-*Киргизманг олдимга. Турқини* кўрмай, у *нобаккорни*». Мазкур матнда *турқ* лексемаси кучли салбий эмотив маъно ифодалаши билан бирга, «киши бошининг олд қисми» маъносини эмас, балки бутун бошли одамни ҳам ифодаламақда. Таққосланг: уни кўрмай – турқини кўрмай.

Юқоридаги *юз, бет...* синонимик қаторининг яна бир элементи *жамол* лексемаси кучли ижобий эмотив маънога эга. Қуйидаги матнга эътибор қилинг: *Сен маърифат, ободликнинг ёрқин тимсоли, Кундан кунга яшинамоқда кўркинг, жамолинг. (Ғайратий)* Мазкур матнда *жамол* лексемасининг сигнификатив маъноси хиралашиб, кучли ижобий эмотив маъноси таъсирида «хусн», «кўрк» маъносини ифодаламақда.

Денотатив маъно лексик бирликнинг ўзи номлаётган воқеликдаги нарсa билан муносабатини кўрсатади. Денотатив маъно аниқ нарсани

(денотатни), муайян ҳодисани билдиради ва «бу сўз нимани ифодалайди?», деган саволга жавоб беради.

Маънода ифодаланаётган нарсa денотат дейилади. Объектив воқелик (денотат) тилда сўзнинг лексик маъноси билан, сўз бирикмаси, гап ва матн орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Сўз бирикмасида, гапда, хатто матнда ифодаланаётган нарсa-ҳодисалар ҳам кенг маънода денотат дейилади. Масалан, «йилнинг куздан кейин, баҳордан олдин келадиган совуқ фасли» *қиш* лексемаси билан, «*энг совуқ фасл*» каби сўз бирикмаси билан, «*Қиш...*» кўринишидаги атов гап, «*Бу қорбобо ясаиш мумкин бўлган фаслдир.*» каби гаплар ва қишнинг тавсифини берувчи матнлар маънолари орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Ушбу турли сатҳ бирликлари битта денотатни (қиш фаслини) ифодамоқда.

Луғавий бирликларда ифодаланган денотатлар реал мавжуд бўлиши ёки тўқима бўлиши мумкин. Денотат ва референт терминлари ана шу фарқлилиқни ажратиш учун хизмат қилади. «Денотат» кенг маънодаги умумий термин бўлиб, у реал мавжуд ва мавжуд бўлмаган барча денотатлар учун қўлланса, «референт» термини эса фақат реал мавжуд бўлган денотатлар учун қўлланади. Реал мавжуд бўлмаган денотатлар ҳам жамият томонидан англаниши, қабул қилиниши мумкинки, натижада улар лексик таркибда салмоқли ўрин эгаллайди. Бунга мисол қилиб халқ оғзаки ижоди асарлари қахрамонларини келтириш мумкин: *паризод, дев, семург, аёз бобо, қорқиз* каби.

Демак, лексик маънонинг ўзаро боғлиқ қуйидаги қирралари мавжуд экан:

	сигнификатив маъно
	структур маънор
Лексик маъно	эмотив (прагматик) маъно
	денотатив маъно

Бундан, битта лексик маъно тўртта қисмга бўлинади деган фикр келиб чиқмаслиги лозим. Лексик маънонинг ушбу сигнификатив, структур, эмотив, денотатив қирралари ўзаро жипс боғланган бўлиб, битта яхлит ҳодисани, яхлит объектни (лексик маънони) турли нуктаи назарлардан тавсифлайди. Сигнификатив маъно - воқеликнинг махсус лисоний инъикоси бўлса, структур маъно унинг тил системасидаги ўрнини белгилайди, эмотив маъно ифодаланаётган нарсага эмоционал-экспрессив муносабатни билдиради, денотатив маъно эса луғавий бирликнинг аниқ нарса ва ҳодиса билан шартланганлигини кўрсатади.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Лексик маънонинг қирралари ҳақида маълумот беринг.
2. Сигнификатив маъно нима?
3. Структур маъно нима?
4. Структур парадигматик маъно ҳақида маълумот Беринг.
5. Структур синтагматик маъно ҳақида маълумот Беринг
6. Эмотив маъно нима? Мисоллар келтиринг.
7. Денотатив маъно ҳақида маълумот беринг.
8. Референт нима? Мисоллар келтиринг.

ЛЕКСИК БИРЛИКЛАР ВА УЛАРНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ

7-&. Лексема тил лексик-семантик системасининг асосий бирлиги сифатида

Тил лексик-семантик системасининг асосий бирлиги сўз ҳисобланади. Сўз жуда мураккаб, серкирра тил бирлиги бўлиб, тилшуносликда турли нуқтаи назарлардан ўрганилади. Сўз грамматик шаклланганлик нуқтаи назаридан морфологияда, гапнинг энг кичик ташкил этувчиси сифатида синтаксисда ва яна у сўз ясашиши, морфемика, орфоэпия, орфографияда ҳам бўлимнинг мақсадига қараб тадқиқ қилинади. Сўзнинг лексик маънога эгаллиги эса уни тил лексик-семантик системасининг асосий бирлиги эканлигини белгилайди. Лекин ҳамма сўзлар ҳам лексик маънога эга бўлмайди. Масалан, *ва, билан, сари* каби ёрдамчи сўзлар лексик маънога эга эмас ва улар ўз-ўзидан лексик-семантик birlik бўла олмайди. Ўзбек тилшунослигида лексик маънога эга ва эга бўлмаган сўзларни фарқлаш, тил ва нутқ ҳодисаларининг номларини ажратиш¹⁶ мақсадида лексик маънога эга бўлган сўзларга нисбатан лексема атамаси қўлланмоқда¹⁷. Демак, тил лексик-семантик системасининг асосий бирлиги лексик маъноли сўз ёки лексемадир.

Тилшуносликда асосий birlikдан фарқли элементар лексик-семантик birlikлар ҳам ажратилади. Агар лексема кўп маъноли бўлса, у англатаётган ҳар бир маъно – семема алоҳида элементар лексик-семантик birlik саналади. Масалан, ўзбек тилидаги *кун* лексемаси полисемем бўлиб, у ифодаляётган ҳар бир узуваль маъно элементар-семантик birlikдир:

Кун1. Сутканинг қуёш чиққандан ботгунча бўлган қисми. *Кун бўйи ишламоқ.*

Кун2. Бир кеча-кундузга - 24 соатга тенг вақт, сутка. *Бир йил - 365 кун.*

¹⁶ илмий ва ўқув адабиётларда сўз нутқ birlikи, лексема тил birlikи сифатида қайд этилади. Бу ўринда ҳам лексик маъноли сўзларгина тил birlikи сифатида лексема атамаси билан ифодаланади. Лекин лексик маънога эга бўлмаган сўзлар тил birlikи сифатида алоҳида амага эга эмас.

¹⁷ Лексема атамаси рус тилшунослигида эса аввал лексик маъноли сўзга нисбатан ишлатилган бўлса, сўнгги йилларда бу ама лексик маъноли сўзнинг белгисига, шаклига, ифода планига нисбатан қўлланмоқда.

Кун3. Ой ёки ҳафтанинг маълум календарь санаси; маълум ҳодисага бағишланган кун, сана. *Чоршанба – муқаддас кун.*

Кун4. Кунлар билан белгиланувчи вақт, пайт, кез, давр. *Болалик кунларимда, уйқусиз тунларимда кўп эртак эшитгандим (Ҳ.Олимжон)*

Кун5. Об-ҳаво, об-ҳаво шароити. *Кун иссиқ эди.*

Кун6. Айрим сўзлар билан қўлланиб, аҳвол, шароит маъносини беради. *Бошингизга оғир кун тушди. (Мирмуҳсин)*

Демак, кун лексемаси таркибида 6 та элементар лексик-семантик бирлик мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзбек тили луғат таркибидан ўрин олган. Ш.Раҳматуллаев кўп маъноли лексема доирасидаги ҳар бир семемани мустақил лексик бирлик деб қарайди ва луғат бойлигини лексемалардан келиб чиқиб эмас, балки, кўп маъноли лексемаларга бирлашган ҳар бир семемадан келиб чиқиб ҳисоблаш тўғри эканлигини таъкидлайди¹⁸.

Лексема структурасида мавжуд бўлган элементар бирликлар бир қатор илмий ва ўқув адабиётларида **лексик-семантик вариантлар** деб юритилмоқда. Унга кўра, лексема асосий лексик бирлик сифатида лексик-семантик вариантлардан таркиб топади. Лексик-семантик вариант тил лексик системасининг энг кичик ташкил этувчиси, «хужайраси» ҳисобланади. Лексема ва лексик-семантик вариант ўзаро бутун-қисм (выключение) муносабатида бўлади. Агар лексема бир маъноли бўлса, бу ҳолда лексема ва лексик-семантик вариант тенг келади. Лекин бу ўринда ҳам лексема лексик-семантик вариантга нисбатан юқори поғонадаги бирлик ҳисобланади.

Бир лексема таркибидаги ЛСВлар ўзаро маъно жиҳатдан фарқланади, лекин шаклда(фонетик ва график томон) фарқлилик кузатилмайди. ЛСВлар грамматик шакллари билан ҳам фарқланиши мумкин: Кўз лексемасининг кўриш аъзоси маъносини берувчи ЛСВи ҳамма 1-, 2-, 3-шахс эгалик кўшимчаларини қабул қила олади: Кўз ЛСВи: **кўзим, кўзинг, кўзи**. Кўз лексемасининг *тиззанинг кўзи, тахтанинг кўзи, булоқнинг кўзи, игнанинг кўзи, хуржуннинг кўзи, деразанинг кўзи, картошканинг кўзи* бирикмаларида

¹⁸ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент, «Университет», 2006, 73-бет

реаллашадиган ЛСВлари эса 1- ва 2-шахс эгалик қўшимчаларини қабул қила олмайди.

ЛСВлар ҳам лексема каби икки планли ҳисобланади. ЛСВлар ҳам лексема каби шакл ва мазмун жиҳатларига эга.

ЛСВлар полисемия, синонимия, антонимия каби ҳодисалар учун асос, замин вазифасини бажаради.

Полисемантик лексема таркибидаги ҳар бир узуаль маънони семема ёки лексик семантик вариант дейилиши ўртасида катта фарқ йўқдек. Аслида бир ҳодисага турли нуқтаи назарлардан қаралмоқда. Лекин, лексема англатаётган ҳар бир маъно семема деб номланганда шакл ва мазмун номутаносибилиги кузатилса, полисемантик лексема англатаётган маъноларни ЛСВ нуқтаи назардан ўрганилганда шакл ва мазмун мутаносиблиги сақланади. Зеро, таъкидлаганимиздек, ЛСВ шакл ва мазмун планига эга бўлади.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек тилшунослигида полисемем лексема таркибидаги маънолар семема деб аталмоқда. Шунга кўра, биз ҳам қуйида семема атамасини қўллаймиз.

Полисемем лексема таркибидаги маънолар семема ёки ЛСВ деб номланишидан қатъи назар, ҳар бир маъно тил луғат таркибини ташкил қилади ва улар элементар лексик-семантик бирлик саналади.

Демак, лексема асосий лексик-семантик бирлик, семема (ЛСВ) эса элементар лексик-семантик бирликдир.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Сўз ва лексема атамалари, уларнинг муносабати ҳақида маълумот беринг.
2. Элементар лексик-семантик бирликлар ҳақида маълумот Беринг.
3. Семема қандай бирлик?
4. Лексик семантик вариантлар ҳақида маълумот беринг.
5. Тилнинг луғат таркибини қандай бирликлар ташкил қилади?

8-&. Лексеманинг мазмуни ва унинг таркиби

Лексема икки планли тил бирлигидир. У шакл ва мазмуннинг барқарор бирикувидан ташкил топади. Лексеманинг шакл жиҳати унинг фонетик белгиларидан иборат бўлиб, у тилшуносликда **субстанция, шакл, моддий томон, ташқи томон, белги, фонетик сўз, сигнал, фонетик қобиғ, номема** атамалари билан номланади. Ўзбек тилшуносликда лексеманинг шакл томони, асосан, **номема** атамаси билан номланади.

Лексеманинг мазмун жиҳати учун эса тилшуносликда **маъно, мазмун, ички томон, ифодаланмиш, сигнификат, функция, вазифа, қиймат, семема** атамалари ишлатилади. Ўзбек тилшунослигида лексеманинг мазмун томони, асосан, **семема** атамаси билан аталади.

Лексеманинг мазмун жиҳатини номловчи семема ва лексик маъно атамалари муносабатига алоҳида тўхталиб ўтсак. Тилшуносликда семема ва лексик маъно хусусида икки хил қараш мавжуд. Айрим ишларда семема ва лексик маъно атамалари синоним сифатида ишлатилиб, айнан бир ҳодисани - лексеманинг мазмун планини ифодаласа¹⁹, баъзи ишларда эса лексик маъно семеманинг таркибий қисми сифатида эътироф этилади.

Лексик маъно ва семема атамаси остида айнан бир ҳодисани назарда тутувчи ишларда фақат лексик маъно ёки семема атамаси ишлатилади, ёки ҳар икки атама ҳам қўлланади. Бунда структура, таркибий қисм, яъни қисмга бўлинувчанлик хусусияти ҳақида сўз юритилганда семема (семага нисбат бериш мақсадида) атамаси ишлатилади. Яхлит бутунлиги назарда тутилганда, яъни маъно ва унинг турлари, маънолараро муносабатлар учун эса лексик маъно атамаси қўлланади.

Иккинчи тоифадаги, лексик маъно ва семемани фарқли деб кўрсатилган ишларда семемада (лексеманинг мазмун планида) лексик маъно, қўшимча маъно қирралари (коннотатив маъно, ифода семаси) баъзан туркумлиқ

¹⁹ Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапковой. –Москва, «Высшая школа», 1989. -800 с.

семаси ажратилади. Кўриниб турибдики, бу каби ишларда семема билан лексик маъно бутун-қисм муносабатида бўлади.

Айрим ўқув адабиётларида лексеманинг семантик таркиби лексик маъно ва қўшимча оттенкалардан (маъно қирралари, услубий семалар) иборатлиги қайд этилади. Сўнгра эса лексик маънонинг ўзи эса аташ, ифода, вазифа семаларидан ташкил топиши айтилади. Ваҳоланки, биринчи босқичда лексик маънодан ажратилган қўшимча маъно қирралари лексик маъно таркибидаги ифода семасининг ўзидир. Бир ҳодисани таснифнинг икки босқичида ажратилиши эса мантиқан тўғри эмас.

Ўзбек маъношунослигининг забардаст олими Ш.Раҳматуллаевнинг «ҳозирги адабий ўзбек тили» дарслигида мазкур масала юқоридагилардан фарқли ёритилади. «Лексеманинг мазмун жиҳатида асосий ҳодиса лексик маъно; баҳо семаси лексик маънони қуршаб туради», деб ёзади олим²⁰. Баҳо семасининг лексик маънодан алоҳида ҳодиса сифатида олиниши лексеманинг семантик таркибини ажратишдаги айрим чалкашликларни бартараф этиши мумкин. Бу чалкашлик айтиб ўтганимиздек, лексеманинг семантик таркибини лексик маъно ва қўшимча маъно оттенкаларига бўлиб, сўнгра лексик маънонинг таркибида ифода(баҳо) семаларининг қайта ажратилишида кўринади. Аммо масаланинг бошқа томони ҳам борки, агар баҳо семаси лексик маънодан алоҳида ҳодиса сифатида қаралар экан, унда лексик маъно эмас, балки лексеманинг семантик таркиби семалардан иборат бўлади. Бу ўринда сема лексик маъно узви мақомидан, лексеманинг семантик структураси узви мақомига кўтарилиши керак ёки лексик маънонинг қуршаб турувчи қўшимча компонент учун сема терминини ишлатмаслик лозим.

Лексеманинг (сўзнинг) семантик таркиби ва лексема мазмунининг (семеманинг) таркиби масаласини фарқлаш лозим. Лексема семемадан бир поғона юқори бирлик ҳисобланади ва улар бутун-қисм муносабатида бўлади. Лексеманинг семантик структураси деганда, унинг ташкил этувчи лексик маънолар (семемалар) ёки лексик семантик вариантлар ва маънолараро

²⁰ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент, «Университет», 2006, 51-бет.

муносабатлар назарда тутилади. «Лексеманинг семантик структураси» атамаси асосан полисемем лексемаларга нисбатан ишлатилади. Масалан, *баҳор* лексемасининг семантик структураси 3 та семемадан иборат: Б1 «қишдан кейин ёздан олдин келадиган йил фасли (*баҳор келди*)», Б2 «ёшлик (*умрим баҳори*)», Б3 «ёш (*ўн саккиз баҳорим*)». Агар лексема бир маъноли бўлсагина унинг ва семемасининг таркиби тенг келади. Масалан, *косиб* лексемаси бир маъноли бўлгани учун унинг семантик структурасида фақат *косиб* семемаси мавжуд бўлади. Мазкур лексеманинг битта семемадан иборатлиги лексеманинг семантик структураси ҳақида гапиришга имкон бермайди. Шу нуқтаи назардан, *косиб* лексемасининг семантик структураси деганда, шартли равишда *косиб* семемасининг структураси назарда тутилади.

Лексема мазмунининг структураси дейилганда, лексема таркибидаги семема, лексик маъно ёки лексик семантик вариантларнинг структураси назарда тутилади.

Лексеманинг ҳар иккала шакл ва мазмун жиҳати ҳам элементар компонентлардан иборат структурага эга. Номема аввало морфемаларга ажралади: *гул-зор*, *ёз-ги*. Улар ҳам ўз навбатида фонемаларгача бўлинади: г у л з о р, й о з г и. Номемалар ўзаро фарқланувчанлик хусусиятига эга. Агар ўзбек тилида 100 минг атрофида лексема борлигини, уларнинг 31 фонеманинг турли фарқли бирлашмаларидан вужудга келганлигини назарда тутсак, мазкур фарқланиш ниҳоятда хилма-хил эканлигини сезиш қийин эмас²¹.

Лексеманинг мазмун плани семема ҳам маъно компонентларидан иборат структурга эга. Семеманинг таркибий қисмлари, маъно бўлаклари сема деб юритилади. Сема - лексик маънонинг энг кичик бирлигидир. У лексема маъносининг махсус семик (компонент) таҳлил қилиш^{*} натижасида ажратилади.

²¹ Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1995, 15-бет.

^{*} бу ҳақида кейинги бобларга қаранг.

Семема семаларнинг курук йиғиндиси эмас, у семаларнинг муносабати ва структурасидан иборат системадир. Бошқача айтганда семема таркибида семалар ўзига хос позиция (мавқе, ўрин)га эга бўлади ва семалараро муносабатлар кузатилади.

Таҳлил учун *қиш* лексемасини олсак. Бу лексема семемаси ўзбек тилидатахминан қуйидаги маъно бўлакларидан, таркибий қисмлардан - семалардан таркиб топади:

- 1) йил фасли,
- 2) 1-декабрдан 1-мартгача давом этадиган,
- 3) совук.

Бу ўринда *қиш* семемасининг 3 семасини ажратдик, холос. Бинобарин, *қиш* семемасининг яна кўплаб семаларини санаш мумкин. Лекин компонент таҳлилнинг энг асосий шартларидан бири шуки, таҳлилда семема ҳақида муайян тасаввур берувчи, уни ўзига ўхшаш бошқа семемадан ажратувчи энг кам миқдордаги асосий семалар ажратилиши лозим. *Қиш* семемаси таркибидаги юқорида ажратилган семалар мазкур маъно ҳақида етарлича маълумот бермоқда ва уни *баҳор*, *ёз*, *куз* семемаларидан ажратиб турибди. Бу каби семеманинг асосий белгиларини кўрсатувчи, уни бошқа семемалардан фарқловчи асосий (ошкор, ёрқин) семалар лексик маънонинг ядросини ташкил қилади. Лексик маънонинг (семеманинг) ядроси учун тилшуносликда **интенционал** термини қўлланади. *Қиш* семеманинг яна кўплаб семаларини келтириш мумкин. Масалан, «қор ёғади», «сувлар музлайди», «табиат уйқуга кетади», «куёш горизонтдан анча пасаяди», «қорбобо ясалади», «сирпанчиқ училади» каби. Бу семалар семема структурасида қуйироқ мавқеда жойлашган бўлади ва улар маъно ядросини ўраб туради. Бундай иккиламчи, чет семалар йиғиндиси семасиологик тадқиқотларда **импликационал** термини билан аталади²². Импликационал семалар кучли (қиш: уч ойдан иборат, баҳордан олдин), кучсиз (қиш: ҳамма

²² Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. –Москва, «Высшая школа», -с. 62

иссиқ кийинади, қорбобо келади) бўлиши мумкин. Айрим ҳолларда импликационал семалар интенционалга номутаносиб бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолат асосан оксюморонда кузатилади: *қиш оташи* (қиш: иссиқ), *қор ҳарорати* (қор: иссиқ), *ёнгинли дарё* (дарё: аланга), *тирик мурда* (мурда: жонли) каби.

Импликационал, чет семалар муайян контекстларда юқори мавқега кўтарилиши, интенционалга айланиши мумкин. Бундай семалар тилшуносликда контекстуал семалар деб ҳам юритилади. *Шавкат Раҳматуллаев ўзбек маъношунослигининг отасидир* гапида *ота* лексемасининг семемасида чет сема ҳисобланган «асосчи» семаси марказий мавқени эгаллаган.

Семалар яна бир қанча нуктаи назарлардан фарқланадилар. Тилшуносликда семаларнинг маъно хусусиятига кўра уч хил тури ажратилади:

1. Аташ семалари (идоеграфик, денотатив семалар)
2. Ифода семалари (баҳо семаси, коннотатив сема)
3. Вазифа семалари (функционал семалар)

Денотатив семалар семема таркибидаги асосий семалар ҳисобланиб, у бевосита денотатнинг муҳим белги-хусусиятлари асосида ажратилади. Масалан, *шамол* лексемаси семемасида ажратилган барча семалар денотатив семалардир: «ҳаво оқими», «ер сатҳида ҳарактланувчи», «тез ҳаракат қилувчи», «овоз чиқарувчи». Лексема маъносига таъриф денотатив семалар асосида берилади: «ҳаво оқимининг ер сатҳи бўйлаб тез ҳаракат қилиши».

Коннотатив сема семема таркибида воқеликка бўлган субъектив муносабатни, эмоционал-экспрессивликни ифодаловчи маъно бўлагидир. Масалан, *ҳингилламоқ* семемаси таркибида «кулмоқ» денотатив семаси ва «салбий муносабат» коннотатив семаси мавжуд. *Юз, афт, бет, башара, турқ, чехра, жамол* лексик парадигмасида барча аъзоларнинг денотатив семалари бир хил: «инсон аъзоси», «бошининг олд қисми». *Юз* семемасида коннотатив сема мавжуд эмас. Лекин *бет, афт, башара, турқ* семемаларида

«салбий муносабат» коннотатив семаси мавжуд бўлса, *чеҳра, жамол* лексемалари семемасида «ижобий муносабат» коннотатив семаси мавжуд.

Вазифа семаси деб тилшуносликда семема таркибига кирувчи ва лексеманинг нутқда қандай вазифаларда кела олишини, валентлигини кўрсатувчи семага айтилади. Семеманинг бошқа семемалар билан бирикка олиши, валентлиги, нутқда реаллашуви, албатта, унинг семантик структураси билан белгиланади ва у нутқкача тайин бўлади. Лекин шунга қарамай семема таркибида денотатив ва коннотатив семалар билан бир қаторда вазифа семасининг ажратилиши тўғри эмасдек кўринади. Зеро, вазифа бажариш ёки бирика олиш лексик маънонинг имкониятидир, аммо унинг таркибий қисми эмас.

Демак, семаларнинг маъно турига кўра денотатив ва коннотатив семаларга ажратилиши тўғри бўлади.

Муайян семема таркибида денотатив сема ҳам, коннотатив сема ҳам бўлиши мумкин. Жумладан, *валақлашмоқ* лексемасининг семемасида «гаплашмоқ», «меъёрдан ортиқ» денотатив семалари билан бирга, «салбий муносабат» коннотатив семаси ҳам мавжуд. Бундай семемаларда муайян ахборт берилади ва мазкур ахборотга муносабат ҳам билдирилади. Юқоридаги *валақлашмоқ* семемасига эътибор қиладиган бўлсак, унинг семантик таркибида ҳам меъёрдан ортиқ гаплашиш ҳаракати маъноси ва бу ҳаракатга сўзловчининг салбий муносабати акс этган.

Таркибида ҳам денотатив, ҳам коннотатив семалар мавжуд бўлган семемаларда контекстга қараб семаларнинг мавқеи ўзгариши - коннотатив сема ёрқинлашиб денотатив сема эса хиралишиши мумкин. Масалан, *башараси қурсин* сўз бирикмасида *башара* семемасининг денотатив аспекти (одам бошининг олд қисми) хиралашиб, унга бўлган салбий муносабатни ифодалаш асосий мақсадга айланган.

Аксарият семемаларда фақат денотатив сема мавжуд бўлади ва улар субъектив эмоционал муносабатдан ҳолидир. Луғат таркибининг аксариятини шундай коннотатив жиҳатдан нейтрал семемали лексемалар

ташқил қилади. Маслан, *қалам, дафтар, китоб, талаба, ўқувчи, ўқитувчи, яшил, сариқ, ёзмоқ, ўқимоқ, бир, икки, оз, кўп..* каби.

Фақат коннотатив семага эга семемалар ҳам борки, улар жуда кам миқдорда мавжуддир. Буларга модал сўзларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Модал сўзларда тушунча, денотатив аспект бўлмаган ҳолда фақат муносабат мавжуд бўлади. *Аттанг, афсус, ҳайрият, эссиз* каби сўзларда эса ҳам муносабат, ҳам ҳиссий ҳолат яққол кўриниб туради.

Семик таҳлил нафақат бир семеманинг таҳлил қилишда, балки семемаларни қиёслаш, уларни бирлаштириш ва фарқлаш учун ҳам энг мақбул усуллардан биридир. Шунга кўра бирлаштирувчи (интеграл) ва фарқловчи (дифференциал) семалар ажратилади.

Икки ёки ундан ортиқ семемаларни бир гуруҳга бирлаштирувчи, бир неча семемалар учун умумий бўлган сема бирлаштирувчи, интеграл сема дейилади. Жумладан, *кун* ва *тун* лексема семемаларини «сутка қисми» семаси бирлаштириб туради. Бу сема ҳар иккала сема таркибида мавжуд: *кун*: «**сутка қисми**», «куёш чиққандан ботгунча», «ёруғ» ва *тун*: «**сутка қисми**», «куёш ботгандан чиққунча», «қоронғи».

Икки лексемани, ёки лексемаларнинг икки гуруҳини бир-биридан фарқловчи семага фарқловчи, дифференциал сема дейилади. Мазкур сема *кун* ва *тун* семемаларида ҳам кузатилади. Бу икки сема «ёруғ» ва «қоронғи» семаларига кўра фаркланади.

Интеграл семанинг катта, йирик гуруҳларни бирлаштирувчи тури архисема дейилади. Масалан, ўзбек тилида «вақт» архисемаси асосида 700 га яқин семемалар бирлашиб, катта мазмуний гуруҳни ҳосил қилиши мумкин. Бундай архисемаларга «шахс», «миқдор», «ҳаракат», «белги» кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Сема таркибидаги семалар ўзаро жинс-тур (кампир: **инсон, аёл**, катта ёшли), бутун-қисм ва даражали (дарахт: ўсимлик, ерда ўсувчи, илдизли, **танали, шохли, баргли**) муносабатларни ҳосил қиладилар.

Семик таҳлил тилшунос томонидан махсус таҳлиллар асосида бажарилади ва ўз-ўзидан семаларни ажартишда маълум миқдорда субъективликка йўл қўйилиши мумкин.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Лексеманинг икки плани ҳақида маълумот Беринг.
2. Лексеманинг шакл томони қандай терминлар билан айтилади?
3. Лексеманинг мазмун томони қандай терминлар билан айтилади?
4. Лексик маъно ва семема атамасининг муносабати ҳақида тушунтиринг.
5. Лексеманинг семантик структураси дейилганда нима назарда тутилади?
6. семеманинг структураси нималардан иборат?
7. Сема ҳақида маълумот беринг.
8. Семаларнинг маъно хусусиятига кўра қандай турлари мавжуд?
9. Денотатив сема деб нимага айтилади?
10. Коннотатив сема деб нимага айтилади?
11. Вазифа семасини тушунтириб беринг.
12. Интеграл сема ҳақида маълумот беринг ва мисоллар келтиринг.
13. Дифференциал сема ҳақида маълумот беринг ва мисоллар келтиринг.
14. Архисема деб нимага айтилади?
15. Импликационал деб нимага айтилади?
16. Тилшуносликда интенционал термини нима учун қўлланади?

9-&. Лексик маъно турлари

Лексик маъно турлари ўзбек тилшунослигида атрофлича ўрганилган. Унга кўра, лексик маънолар ҳозирги ва аввалги лексик маъноларга ажратилган. Тилнинг ўтмиш тараққиёт босқичига мансуб, ҳозирги луғат бойлиги таркибида қатнашмайдиган лексик маъно аввалги лексик маъно дейилади. Аввалги лексик маъно икки хил: 1) эски лексик маъно, 2) этимологик лексик маъно.

Эски лексик маъно тарихий семасиологияда ўрганилади. Ҳозирги лексик маъно тасвирий семасиологияда ўрганилади.

Ҳозирги лексик маънолар ҳам турли нуқтаи назарлардан гуруҳланади.

1. Номинация (номлаш) усулига, яъни лексеманинг воқеликдаги номланаётган нарсa билан муносабатига лексик маънолар тўғри ва кўчма, номинатив ва фигурал турларга ажратилади.

Тўғри маъно деб нарсани тўғридан тўғри, бевосита номловчи маънога айтилади. Масалан, ўзбек тилида *баҳор* кўп маъноли лексемадир. *Баҳор* лексемасининг тўғри маъноси «кишдан кейин ёздан олдин келадиган фасл».

Кўчма маъно ўзаро боғлиқлик асосида бир предмет номининг бошқасига кўчирилиши асосида ҳосил бўлади. Масалан, *баҳор* лексемасининг кўчма маънолари қуйидагичадир:²³

Баҳор²: Ҳар нарсанинг (умрнинг, ҳаётнинг) яшнаган, камолга етган пайти, шундай чоғлар рамзи. *Умр баҳори*.

Баҳор³: Умрнинг маълум қисми, муддати, ёши. *Йигирманчи баҳор*.

Баҳор⁴. Қувонч, шодлик, бахт. *Кунлар келар, яратар баҳор. (Ғайратий)*.

Баҳор⁵. Севги, муҳаббат; умид. *Кимнингдир кўнглида баҳор гуллади*.

Баҳор⁶. Севгили, маъшуқа, гўзал ёр. *Гуллаган баҳорим, сени севаман*.

Одатда тўғри маъно бош маънога, кўчма маъно ҳосила маънога тўғри келади.

Номинатив маъно деб бирор нарсa, белги, ҳаракатни номи бўлиб хизмат қилувчи лексик маънога айтилади. Номинатив маъно воқелик билан бевосита боғланади. Лексема таркибида бирдан ортиқ номинатив маъно бўлиши мумкин. Бош маъно доимо номинатив маъно саналади. Бевосита предметни номи бўлиб келаётган ҳосила маънолар ҳам номинатив маъно бўлиши мумкин. Жумладан, *ер* лексемасининг бош ва ҳосила маънолари ҳам бевосита муайян воқеликни номлагани учун барча маънолари номинатив маъно дейилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида унинг 11 та маъноси

²³ ЎТИЛ, 5 томли, 1-том, -Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006, 195-196-бетлар.

келтирилган: 1. Куёшдан кейинги учинчи планета. *Ер шари*. 2. шу планетанинг куруқлик қисми. *Ер планетамизнинг олтидан бир қисмини ташкил қилади*. 3. планетамиз қобиғининг сиртки қисми. *Ер бағри*. 4. Нарсалар турган, тирик организмлар ҳаёт кечирадиган юза, сатҳ. *Томдан ерга қуламоқ*. 5. Ер сатҳининг муайян бир қисми; жой. *Тошлоқ ер* ва ш.к.

Фигурал маъно деб воқелик билан боғланмаган, номланаётган нарсанинг бевосита номига айланмаган, образлилик, мажоз ҳосил қилиш учун хизмат қилувчи маънога айтилади: *йигитнинг гули*, *деҳқончиликнинг тили*, *гапнинг қаймоғи*. Ушбу боғланишларда *гул*, *тил*, *қаймоқ* лексемаси ифодалётган маъно фигурал маъно ҳисобланади. Чунки улар бевосита воқеликни номлагани йўқ. Масалан, *қаймоқ* лексемаси номинатив маъноси билан сутли маҳсулотнинг бир турини англатиб, воқеликдаги мавжуд нарсани номласа, *гапнинг қаймоғи* бирикувида эса «асосий мазмуни» фигурал маъноси ифодалайди. *Қаймоқ* лексемаси гапнинг асосий мазмунини тўғридан-тўғри эмас, балки ўзининг номинатив маъноси орқали ифодалайди.

Фигурал маъно фақат муайян контекстдагина воқе бўлади. Масалан, *йигитнинг гули* бирикувида воқе бўладиган фигурал маъно *йигит* лексемаси билан ўхшаш лексемаларда юзага чиқмайди: *боланинг гули*, *эркакнинг гули*.

2. Семантик мотивлашиш, яъни семантик боғлиқлик асосида ҳосил бўлиш нуқтаи назаридан лексик маънолар икки турга бўлинади: бош (мотивлашмаган) маъно, ҳосила (мотивлашган) маъно.

Бошқа лексик маъно ҳосил бўлишига асос бўлган маъно бош маъно дейилади. Бош маъно тараққиёти натижасида шаклланган маънолар ҳосила маъно дейилади. *Муз* лексемасининг бош маъноси «сувнинг ноль даражада совиши натижасида қотган ҳолати». Бош маъно тараққиёти натижасида эса *муз* лексемасининг «совуқ» ва «ёқимсиз» ҳосила маънолари шаклланган: *оёғимдан муз ўтди* ва *суҳбат муз бўлиб кетди*.

Бош маъно контекстга боғлиқ бўлмайди. Лексема талаффуз қилинганда, ўқилганда ёки эшитилганда онгимизда биринчи бўлиб бош маъно тасаввур

килинади. *Кўз* дейилганда, ҳар бир ўзбек тили эгаси «инсоннинг кўриш аъзоси»ни тасаввур қилади. Бу эса *кўз* лексемасининг бош маъносидир.

Ҳосила маъно эса контекстга боғлиқ бўлади. Масалан, *баҳор* лексемасининг инсоннинг ёшини ифодаловчи ҳосила маъноси реаллашуви учун, албатта, у муайян сон билан боғланиб келиши керак: *ўн саккиз баҳори, етмишинчи баҳор* каби.

Бош маънонинг таркиби ҳосила маънога нисбатан соддароқ, умумийроқ бўлади. Масалан, *бормоқ* лексемасининг бош маъноси қуйидагича: «бир жойдан иккинчи бир жой томон ҳаракат қилмоқ. *Мактабга бормоқ*». *Бормоқ* лексемасининг қуйидаги ҳосила маъноси бош маънога нисбатан анча мураккаб структурга эга: «Ўз иши, фаолиятида бирор йўналишда ҳаракат қилмоқ. *Ўзбекистон демократик жамият қуриш йўлидан бормоқда*».

Бош маънонинг бирикувчанлиги ҳосила маънога нисбатан катта бўлади. Масалан, *баҳор* лексемаси бош маънода кўплаб боғланишлар ҳосил қилади: *баҳор кунлари, баҳор тонгги, баҳор ҳавоси, баҳор шамоли, эрта баҳор, баҳорнинг келиши, баҳорнинг тугаши* каби. Баҳор лексемасининг севгили, маъшуқа, гўзал ёрни ифодаловчи ҳосила маъноси фақат санокли боғланишлар ҳосил қила олади: *гуллаган баҳорим, гул чечакли баҳорим, гул юзли баҳорим*.

Бош маъно эмоционал-экспрессивликдан, субъектив муносабатлардан ҳоли бўлади. Ҳосила маънолар эса эмоционал-экспрессивликка эга бўлиши мумкин. *Гул* лексемаси бош маъноси билан «ёпиқ уруғли ўсимликларнинг урчиш учун хизмат қиладиган, гулбанд, косачабарглар, тожбарглар, чангчилар ва уруғчидан иборат қисмини» билдиради ва субъектив муносабатлардан ҳолидир. Шу нуқтаи назардан у эмоционал-экспрессив ва эмоционал-экспрессивлик жиҳатидан нейтрал лексемалар билан эркин бирика олади: *гилос гуллади, гилоснинг оппоқ, кўркам гуллари*.

Гул лексемасининг «энг яхшиси, сараси» маъноси ижобий эмоционал-экспрессивликка, «навқирон» модал маънога эга: *йигитнинг гули, ҳонадонимизнинг гули*. Шунинг учун ҳам у санокли сўзлар боғлана олади, ва

йигит лексемаси билан парадигма ҳосил қила оладиган *бола, чол, кампир, момо, бобо* каби лексемалар билан боғланишлар ҳосил қила олмайди.

Инсонларнинг характерини ифодаловчи барча ҳосила маънолар эмоционал-экспрессивликка эга бўлади: *айёр одам – тулки одам, бўш йигит – латта йигит*.

Агар лексеманинг семантик таркибида ҳосила маъно ҳам ўз навбатида яна бир маъно ҳосил бўлиши учун асос бўлган бўлса, у ҳолда ясалишга асос бўлган ҳосила маъно нисбий бош маъно дейилади. Барча ҳосила маънолар учун бевосита ёки билвосита асос бўлган маъно тўғрич бош маъно дейилади²⁴.

3. Семантик бирикувчанлик нуқтаи назаридан эркин ва боғлиқ лексик маънолар фарқланади.

Кўплаб боғланишлар ҳосил қила оладиган маънолар семантик бирикувчанлик нуқтаи назаридан **эркин маънолар** дейилади. Яъни, эркин маъно мантиқан бирикиш мумкин бўлган ҳамма лексемалар билан бирика олади. Бош маънонинг боғланиши эркин бўлади. Аксарият ҳолларда, нафақат бош маъно, балки кўчма маънолар ҳам эркин маъно бўла олади. Масалан, тил лексемасининг бош маъноси ва ҳосила маъноларининг аксарияти ҳам эркин маъно ҳисобланади.

Боғлиқ маънолар боғланиши мантиқийлик нуқтан назаридан эмас, балки, тил имкониятлари билан чегараланган бўлади. Боғлиқ маъноларни рус тилшуноси В.Виноградов 3 турга ажратади²⁵: фразеологик боғланган маънолар, синтактик чегараланган ва конструктив шартланган маънолар.

Фразеологик боғланган маънолар деб фақат муайян санокли сўзлар қуршовидагина реаллашадиган маънога айтилади. Бунда маъно мантиқийлик нуқтаи назаридан эмас, балки ўзбек тилининг ички қонуниятлари асосида боғланишлар ҳосил қила олади. Масалан, *мағиз* ва *қаймоқ* лексемасининг

²⁴ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент, «Университет», 2006, 64-бет

²⁵ Виноградов В. Основные типы лексических значений слова // Избр. Труды: лексикология и лексикография. М., 1977. –С.162-189.

«асосий мазмуни» маъноси фақат *гап* лексемаси билан боғлангандагина реаллашади: *гапнинг мағизиди, гапнинг қаймоғиди*.

Туз лексемасининг «овқат» маъноси ҳам фразеологик жиҳатдан боғлиқ матн бўлиб, Ушбу маъно фақат «емоқ», «ичмоқ» лексемалари қуршовидагина реаллашади: *тузини емоқ, тузини ичмоқ* каби. Солиштириш учун *туз* лексемасининг «овқатга маза киритиш учун солинадиган оқ, шўр мода»ни ифодаловчи бош, эркин маъносининг қуршовларини кўриб ўтамыз: *туз солмоқ, йодли туз, йодланмаган туз, майда туз, йирик туз, намаги ўткир туз, намаги паст туз, олий навли туз, туз олмоқ* ва ҳ.к.

Синтактик жиҳатдан чегараланган маъно деб гапда муайян вазифада келгандагина реаллашадиган маънога айтилади. Фақат ҳосила маъноларгина синтактик жиҳатдан чегараланган бўлади. Масалан, ўзбек тилида *гул* лексемасининг «ёр, севикли аёл» маъноси гапда кириш сўз вазифасида мурожаат шаклида қўллангандагина реаллашади: *Гулим, сенга айтар сўзим бор*.

Синтактик жиҳатдан чегараланган маъно ўзбек тилида жуда кам кузатилади.

Конструктив шартланган маъно деб муайян синтактик конструкциялардагина реаллашидаган маънога айтилади. Масалан, *бош* лексемасининг «чорва ҳисобидаги ҳар адад жонивор» маъноси фақат санок сонлар билан келгандагина (санок сон + бош лексемаси) реаллашади: *Ўн бош мол, икки бош қўй*.

Бош лексемасининг яна «воқеа, ҳодисаларнинг бошланиши учун баҳона бўлган сабаб» маъноси фақат қуйидаги конструкцияда воқеалашади: белгили қаратқич келишигидаги *от* + учинчи шахс бирликдаги *бош* лексемаси. Бунда боғланишларнинг миқдори чекланмайди: *жанжалнинг боши, урушнинг боши, кулгунинг боши, баҳтиёрликнинг боши...*

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Тўғри маъно деб қандай маънога айтилади? Мисоллар келтиринг.

2. Кўчма маъно деб қандай маънога айтилади? Мисоллар келтиринг.
3. Номинатив маъно қандай маъно?
4. Фигурал маъно қандай маъно?
5. Семантик мотивлашиш нуқтаи назаридан лексик маънолар қандай турларга бўлинади?
6. Бош маъно ва унинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
7. Ҳосила маънонинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
8. Қандай маъноларга эркин маъно дейилади?
9. Қандай маъноларга боғлиқ маъно дейилади?
10. Фразеологик боғланган маъно деб қандай маънога айтилади?
11. Синтактик жиҳатдан чегараланган маъно деб қандай маънога айтилади?
12. Конструктив шартланган маъно деб қандай маънога айтилади?

ПОЛИСЕМИЯ

10-&. Полисемия ҳодисасининг умумий тавсифи

Лексеманинг биттадан ортиқ маъно англатиш ҳодисасига кўп маънолик ёки полисемия дейилади. Биттадан ортиқ маъно англатидиган лексема эса кўп маъноли, полисемем, полисемантик лексема саналади.

Полисемия универсал асосий семантик ҳодисалардан биридир. Тилдаги иқтисод (тежамкорлик) қонуни ва умумийлик принципини полисемия вужудга келтирувчи асосий сабаблардан деб саналади.

Маълумки, сўзлар янги яратилган даврида бир маъноли бўлади. Оламнинг ўзлаштирилиши ва инсон билимининг ошиб бориши натижасида лексеманинг маънолари кўпайиб бораверади. Масалан, ўзбек тилидаги *қулоқ* лексемаси аввал тирик мавжудотларнинг ташқи эшитиш органини номлаган бўлса, ушлагичли қозон яратилган сўнг унинг ушлагичини (қозоннинг қулоғи), кейинчалик радио ва телевизорнинг бурагичини ҳам номлай бошлаган (радионинг қулоғи). Ёки, *бош* лексемаси аввал тананнинг бўйиндан юқори, олдинги қисмини номлаган бўлса, кейинчалик эса у яна 18 та нарса

ва белги²⁶ кабиларни ҳам номлай бошлади. Бизни қуршаб турган олам ва у ҳақидаги билимларимиз чексиз бўлиб, ушбуларнинг номловчи тил имкониятларимиз эса чеклангандир. Масалан, ўзбек тилидаги мавжуд товуш ва уларнинг турли комбинациялари билан бутун оламни ва у ҳақидаги тасаввурларимизни номлаш мумкинми?! Албатта, бу ўринда полисемия табиий ҳодиса сифатида вужудга келади. Яъни, битта белги билан турли-туман лекин ўзаро боғлиқ ҳодисалар номланади.

Полисемия ҳодисасида, асосан, бир нарсанинг номи билан янги англанинган, ўзлаштирилган, ҳали номга эга бўлмаган 2-нарс (предмет, белги, ҳаракат) номланади. Масалан, *лаб* лексемасим аввал оғиз бўшлиғининг кириш қисмини чегаралаб турадиган тери бурмасини (Лаб1. *Лабини бурди*) номлаган бўлса, кейинчалик идишнинг, идиш оғзининг айлана четини (Лаб2. *Пиёланинг лаби*), сувли сатҳнинг қирғоғини (Лаб3. *Дарёнинг лаби*), ердан баланд ясси сатҳнинг чети, чеккасини (Лаб4: *Супанинг лаби*) номлаган. Бу ҳолатда 3 та янги маънолар (Лаб2, Лаб3, Лаб4) учун алоҳида сўз яратилмасдан, муайян умумийликлар асосида мазкур маънолар *лаб* лексемаси билан ифодаланган. Демак, бу ўринда 3 та сўз (лексема) иқтисод қилинган, тежалган.

Ўзбек тилидаги *сичқон* лексемаси яқин вақтларгача кемирувчиларнинг бир турини номлаган бўлса, ҳозирги пайтда компьютер бошқарувининг бир қисмини ҳам атайди. Яъни, *сичқон* лексемасида қўшимча иккинчи маъно ҳосил бўлди ва у полисемем лексемага айланди. Иқтисод принципи асосида воқе бўлган ҳосила маънолар коннотатив жиҳатдан нейтрал бўлади. Улар эмоционал-экспрессивлик, модалликдан ҳоли бўлади.

Жуда кам ҳолларда полисемия иқтисод принципи асосида эмас, аксинча, ортиқчалик принципи асосида ҳам воқе бўладики, бунда номи мавжуд нарсалар қайтадан номланади. Масалан, *латта* лексемаси *бўш* ёки *ношуд* лексемаси ифодалаган маънони, *тулки* лексемаси *айёр* лексемаси ифодалаган маънони қайтадан номлаган. Ортиқчалик принципи асосида қайта

²⁶ ЎТИЛ, 5 томли, 1-том, -Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006, 333-335бетлар.

номлашдан мақсад кучли коннотация, эмоционал-экспрессивлик ҳосил қилишдир. Таққосланг: *айёр одам – тулки одам, бўш йигит – латта йигит*.

Полисемиянинг яна асосий сабабларидан бири умумлаштиришдир. Умумлаштириш дунёни англашда ва ўзлаштиришдаги инсон тафаккурининг энг характерли хусусиятларидан бири бўлиб, воқеликдаги турли нарсалар муайян умумийликлар асосида бирлаштирилади. Полисемия ҳам умумлаштириш асосида ҳосил бўлади. Бир нарсанинг номи иккинчи нарсага ҳам ном қилиб берилар экан, албатта улар ўртасида умумийлик бўлиши лозим. Бошқача айтганда, битта лексема билан ифодаланадиган барча маънолар муайян умумийликлар асосида ўзаро боғлиқ бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги кўз лексемаси полисемем бўлиб, унинг ЎТИЛ луғатида тўртта маъноси қайд этилган:

Кўз1 - тирик мавжудотнинг кўриш аъзоси. *Кўз оқи, кўз қорачиги*.

Кўз2 – назар, нигоҳ, қараш. *Кўзи ўйнаган, кўздан узоқ*.

Кўз3 – кўриш қобилияти. *Кўзи хира, кўзи ўткир*.

Кўз4 – баъзи нарсаларнинг бирор белги билан ажралиб, кўзга ўхшаб кетадиган қисми, бўлаги. *Деразанинг кўзи, булоқнинг кўзи, ёғочнинг кўзи*.

Маънолараро умумийликка диққат қиламиз:

Кўз1 ва Кўз2 семемасининг боғлиқлиги, умумийлиги қуйидагичадир: кўриш аъзоси – кўриш аъзоси бажарадиган вазифа (метонимия);

Кўз1 ва Кўз3 семемасининг умумийлиги: кўриш аъзоси – кўриш аъзоси бажарган вазифанинг сифати;

Кўз1 ва Кўз4 семемаси ўртасидаги умумийлик ўхшашликка асосланади: одамнинг кўзи – ёғочнинг кўзи (шаклий ўхшашлик), одамнинг кўзи – булоқнинг кўзи (ёш ва сувнинг, яъни суюқликнинг оқиши)...

Умумлаштириш ва иқтисод қонуни асосида маънолар умумлаштирилади ва ихчам кўриниш касб этади. Демак, полисемия олам ҳақидаги маълумотларни тилда сақлашнинг энг ихчам ва қулай усулидир(қиз, 197-б)

Полисемияга соф лисоний нуктаи назардан ёндошсак, ушбу ҳодисанинг моҳияти шакл ва мазмун номутаносиблиги билан белгиланишининг гувоҳи бўламыз²⁷.

Муайян бир белги (шакл) ўзининг маъносидан бошқа маъноларни ифодалашга ҳаракат қилса, маъно эса аксинча ўзининг шаклидан бошқа воситалар билан ифодаланишга ҳаракат қилади. Бир маънонинг бир неча шакллар билан ифодаланиши билан синонимия ҳодисаси воқе бўлади. «Ўзига ортиқ даражада баҳо берувчи киши» маъноси *кеккайган, гердайган, керилган, димоғдор, калондимоғ, керик, манман, такаббур* шаклларида ифодаланади.

Бир шаклга бирдан ортиқ маънонинг тўғри келиши натижасида эса полисемия (баъзан омонимия) ҳосил бўлади:

	Куз	шакл
Ёз билан қиш	умрининг охирги давлари	маъно
ўртасидаги совуқ фасл		

Полисемияда битта шакл - нома билан бирдан ортиқ маъно семема ифодаланади.

Айрим тилшунослар эса умуман полисемия ҳодисасини тан олмайдилар, уларнинг фикрича, «сўз маъносидаги кичик ўзгариш ҳам уни бошқа сўзга айлантиради»²⁸

Баъзи тилшунослар эса полисемияни шакл ва мазмун номутаносиблиги асосида изоҳламайдилар. Уларнинг фикрича, семема «эмик» бирликлар сирасининг аъзоларидан бири бўлиб, у муайян умумийлик сифатида турлича кўринишларда юзага чиқади. Бундай тажаллилар, яъни хусусийликлар семеманинг вариантларидир. Соддароқ қилиб айтганда, полисемем лексема таркибида битта умумий инвариант лексик маъно - семема мавжуд. У асосан бош маънога тенг бўлади. Мазкур семема асосида шаклланадиган барча (иккиламчи) ҳосила, кўчма маънолар ушбу инвариант семеманинг турли

²⁷ Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапковой. –Москва, «Высшая школа», 1989. –С.197..

²⁸ Бу ҳақиқат қаранг: ²⁸ Плотников Б.А. Основы семасиологии. -Минск, 1984, -С.97..

кўринишлари – вариантларидир. Бундай хусусий кўринишлар, вариантлар «аллосемлар»лар (ҳосила маънолар) деб аталади. Аллосемларнинг ҳар бири ўз мустақил семем структурасига эга эмас. Улар лексеманинг ягона семемасидаги муайян семаларнинг конситуатив сараланган йиғиндисидир. Масалан, ўзбек тилида *ёнмоқ* лексемасининг 10 та маъноси бўлиб, бош маъноси «ўт олмоқ, ўтда куймоқ»дир. Қолган тўққизта аллосемлар, вариантлар (ҳосила маънолар) учун у умумийдир, ёки аллосемлар (ҳосила маънолар) унинг кўриниши, вариантыдир. «Ёнмоқ» лексемасининг ягона инвариант семемаси таркибидаги семаларнинг ўрни ва мақомининг ўзгариши натижасида аллосемлар ҳосил бўлади.

Кўп маъноли лексемалар маънолари ўртасидаги боғлиқнинг мавжудлиги, барча маънолар ўртасида умумийликнинг борлиги ушбу назарияда жон борлигини исботлайди. Аслида, мазкур қараш ва анъанавий тарздаги кўп маъноли лексеманинг барча узуаль ҳосила маъноларини семема деб юритилиши бир ҳодисага турли нуқтаи назарлардан қарашдан келиб чиқади.

Лексеманинг ҳар бир узуаль ҳосила маъносини семема деб ҳисобланишининг асосий сабабаларидан бири ҳар бир ҳосила маъно бош маънодан фарқли, ўзига хос парадигматик ва синтагматик муносабатлар ҳосил қила олади. Масалан, Лекин бунда шакл ва мазмун номутаносиблиги (бир номемага бирдан ортиқ семеманинг мос келиши) кузатилади. Бу эса тилда мавжуд ҳодиса, уни бошқа лисоний ҳодисаларда ҳам кузатиш мумкин.

Полисемем лексема ва унинг маъноларига инвариант-вариант нуқтаи назаридан ёндашилганда эса, шакл ва мазмун мутаносиблиги сақланади. Семантик структурадаги маънолараро (вариантлараро) муносабатларга алоҳида эътибор қаратилади. Лекин бунда ҳар вариантнинг ўзига хос парадигма ва контекст ҳосил қилиши назарда тутилиши лозим. Агар инвариант семеманинг ҳар бир кўриниши (узуаль ва нутқий) унинг варианты деб олинса, бу ҳолда унинг узуаль ва нутқий маъноларини фарқлаш қийин кечади, кўп маънолилиқ ҳодисасининг моҳияти ҳам ўзгаради.

Полисемем лексема ифодалаётган узуваль ҳосила маъноларнинг парадигматик ва синтагматик муносабатларга кириша олиш имкониятининг бир-биридан фарқли эканлиги уларни алоҳида семема сифатида ўрганишни тақозо қилади ва биз қуйида семема термини билан иш қўрамыз.

Ҳозирги кунда полисемем лексема англатаётган маъноларни (семема, семантик вариант) лисоний ёки нутқий эканлигининг имкони борица тўғри ва аниқ ажратилиши муҳимдир. Узуваль ва нутқий маъноларнинг ажратишнинг аниқ омиллари хусусида бир хиллика келишиш лозим. Зеро, турли луғат, тилшуносликка оид адабиётларда айнаи бир лексеманинг маънолари турлича берилиши кузатилмоқда.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Полисемия қандай ҳодиса?
2. Полисемияни вужудга келтирувчи асосий омиллар нималардан иборат?
3. Тилдаги тежамкорлик принципи ва унинг полисемияга таъсири ҳақида гапиринг.
4. Полисемиядаги шакл ва мазмун номутаносиблигини тушунтиринг.

11-&. Полисемем лексемада маънолараро муносабатлар

Полисемем лексеманинг семантик структураси у ифодалаган маънолар ва уларнинг муносабатидан иборат бўлади. Ҳар бир маъно ўзининг мустақил семантик структурасига эга бўлиши билан бирга, лексема таркибидаги бошқа семемалар билан ҳам муайян муносабатлар ҳосил қилади.

Полисемем лексемалар таркибидаги маънолараро муносабатлар типик, қайтарилувчи, бир-бирига ўхшаш бўлади. Масалан,

баҳор1: қишдан кейин ёздан олдин келувчи фасл – **баҳор2:** умрнинг яшнаган даври;

ёз1: йилнинг баҳор ва куз ўртасидаги иссиқ фасли – **ёз2:** умрнинг энг яхши даври;

куз1: ёз ва қиш орасидаги хазонрез фасл – **куз2:** умрнинг охирги кунлари.

Ёки:

Бел1: гавданинг кўкрак қафаси билан бўкса ўртасидаги энг кичик хипча қисми – **бел2:** бирор нарсанинг ўрта қисми;

Бош1: тананинг бўйиндан юқориғи, олдинги қисми – **бош2:** нарса ва ходисаларнинг бошланиш қисми.

Полисемем лексемада маънолар муносабати типик, қайтарилувчи бўлганлиги сабабли уларни гуруҳлаш мумкин. Полисемем лексема структурасидаги маънолар боғланишининг 2 та асосий тури мавжуд: ўхшашликка кўра ва алоқадорликка кўра.

Ўхшашликнинг турига қараб ҳар бир тилда ўзига хос бир қанча боғланиш қолиплари мавжуд. Ўзбек тилида ўхшашликка асосланган боғланишларни метафора ва вазифадошлик асосидаги кўчиришлар ташкил қилади. Бирор предмет, нарса, ҳаракат номи бошқа предмет, белги, ҳаракатга ўхшашлик асосида ном қилиб кўчирилиши метофорик кўчирилиш дейилади ва маънолар шу асосда боғланади. Масалан, ўзбек тилида метафорик ўхшашликка асосланган боғланиш қолипларининг айримлари куйидагилардир:

- маъноларни шаклий ўхшашлиги асосидаги боғланиши: бурун (одамнинг бурни) – бурун (чойнакнинг бурни);
- жойлашган ўрнидаги ўхшашлик асосида боғланиш: бош (одамнинг боши) - бош (тик нарсаларнинг тепа қисми)
- белгиларнинг ўхшашлиги асосида боғланиш: тез (тез юрмоқ) – тез (тез одам), нордон (нордон олча) – нордон (нордон гаплар).

Вазифадошлик асосида кўчирилишда бир предметнинг номи бошқасига бажарадиган вазифасидаги ўхшашлик асосида кўчирилади ва шу тариқа маънолар ўзаро боғланади. Масалан, ўқ (найзанинг ўқи) – ўқ (милтиқнинг ўқи), сиёҳ (ёзиш учун ишлатиладиган қора рангли суюқлик) – сиёҳ (рангидан катъи назар ёзиш учун ишлатиладиган суюқлик).

Баъзан кўчириш ҳам ташқи, ҳам вазифадаги ўхшашаликка асосланади: тиш (одамнинг тиши) – тиш (арранинг тиши), қанот (қушнинг қаноти) – самолётнинг қаноти), оёқ (одамнинг оёғи) – оёқ (столнинг оёғи).

Полисеме лексема таркибидаги маъноларнинг ўзаро алоқадорлик асосидаги боғланиши метонимия ва синекдоха асосида воқе бўлади. Бир предметнинг номини бошқа предметга ўзаро алоқадорлик асосида кўчирилиши **метонимия** дейилади. Ўзбек тилида метонимия асосидаги маънолараро боғланиш колипларининг айримлари қуйидагичадир:

- Предмет ва шу предметдаги бошқа бир предмет: бош (киши организмнинг бўйиндан юқори қисми) – бош (мия, *бош оғримоқ*);
- Предмет ва шу предметдан ҳосил бўладиган предмет: чой (ўсимликнинг тури) – чой (шу ўсимдик баргидан тайёрланадиган ичимлик), қаҳва (ўсимлик тури) – қаҳва (шу ўсимлик мевасидан тайёрланадиган ичимлик), тил (нутқ аъзоси) – тил (нутқ).
- Белги ва шу белги мавжуд предмет: кўк (ранг) – кўк (кўкат), кир («ифлос») – кир (ифлосланган ёки ювилган кийим-кечак).
- Предмет ва шу предмет асосидаги ўлчов бирлиги: кун (куёш) – кун (куннинг ёруғ қисми), ой (осмон жисми) – ой (йилнинг ўн иккидан бир қисми). Ушбу мисолларимизда маъно тараққиёти полисемиядан омонимияга қадар етиб борган.

Бир предметнинг номини бошқасига қисм билан бутун муносабати асосида кўчирилиши синекдоха дейилади. Бунда икки хил маъновий боғланиш кузатилади:

Бутун ва бутун таркибидаги қисм муносабати: қўл (бутун) – қўл (қисм - «бармоқ»: *Беш қўл баробар эмас.*), панжа (бутун) – панжа (қисм- «бармоқлар»: *Бешта панжасини оғзига тикади*)

Қисм ва у шакллантирадиган бутун муносабати: тирноқ (қисм) – тирноқ (бутун-«бола»: у тирноққа зор эди, туёқ (қисм) – туёқ (бутун-«уй ҳайвони»: *туёқлар сони кўпайиб бормоқда*), эшик (қисм) – эшик (бутун-«ҳовли»: *эшигимда жуда кўп одамлар ишлаган*).

Юқоридаги маънолараро муносабатлар тишуносликда ном кўчиши, маъно кўчиши, лексик маънонинг кўчиш усуллари, полисемиянинг лисоний мотивлашишга кўра турлари деб ҳам тадқиқ қилинади. Дикқат қилинса,

маънолараро муносабатлар асосида бир нарсанинг номини ўзаро боғлиқлик асосида иккинчи бир нарсага кўчиши ётганлигини сезиш қийин эмас. Маънолараро муносабатлар ёки кўчиришлар полисемиянинг тури эмас, балки полисемиянинг турли кўринишларини вужудга келтирувчи асосий сабаб ва омиллардандир.

12-&.Полисемиянинг турлари

Полисемия 2 белги бўйича гуруҳланади:

- 1) ҳосила маъноларнинг бош маъно билан муносабатига кўра;
- 2) маъноларнинг оппозициясига кўра.

Ҳосила маъноларнинг бош маъно билан муносабатига кўра тилшуносликда полисемиянинг 3 та тури ажратилади: радиаль, занжирсимон, радиал-занжирсимон.

Радиаль полисемияда барча ҳосила маънолар бош маъно билан бевосита боғлиқ бўлади. Унинг схемаси айлана радиусига ўхшашлиги учун радиаль полисемия деб юритилади. М.Миртожиев эса бу хилдаги боғланишни елпиғичсимон боғланиш деб юритади. Занжирсимон полисемияда ҳосила маънолар бирин-кетинлик билан боғланиш ҳосил қилади ва боғланишнинг схемаси занжирга ўхшайди. Бунда бош маънодан кейинги ҳосила маъно бош маъно билан бевосита, қолганлари эса билвосита боғланади. Полисемиянинг мазкур турида тўнғич бош маъно, нисбий маъно кабиларни ажратиш мумкин бўлади.

Радиаль-занжирсимон полисемияда эса битта полисемем лексема маънолари ўзаро ҳам радиаль, ҳам занжирсимон боғланади. Яъни бир лексема маънолари ўртасида юқоридаги ҳар иккала боғланиш усули ҳам аралаш ҳолда амалда бўлади.

2. Полисемантик лексема маъноларининг оппозициясига кўра полисемиянинг қуйидаги турлари ажратилади: ассоциатив ва ассоциатив-мазмуний полисемия.

Ассоциатив полисемияда маъноларнинг семантик структураси, таркиби бир-биридан фарқли ва анча узоқ бўлади. Ушбу маънолар фақат ассоциатив

муносабатлар асосидагина боғлана олади. Масалан, *нозик1 (нозик одам)* ва *нозик2 (нозик дид)*, *кўз1 (одамнинг кўзи)* ва *кўз2 (ёғочнинг кўзи)*, *тирнамоқ (тахтани тирнамоқ)* ва *тирнамоқ (юрагини тирнамоқ)*, *лаб (одамнинг лаби)* ва *лаб («чет»: супанинг лаби)*. Ассоциатив полисемия тилимизда кўп учради. Демак, бунда бир лексема билан бир-биридан узоқ бўлган маънолар ифодаланади.

Ассоциатив полисемияда маънолар ўзаро дизъюнктив оппозицияда бўлади ва ҳосила маънонинг реалашиши учун қўшимча контекст керак бўлади. Масалан, *кўз* лексемаси тахтанинг кўзга ўхшаш ўйиқ жойини ҳам ифодалар экан, ушбу маънонинг реалашиши учун *кўз* лексемаси олдида *тахта* лексемаси қўлланиши лозим бўлади: *тахтанинг кўзи*.

Ассоциатив-мазмуний полисемияда кўп маъноли лексема англатаётган маънолар ва уларнинг семантик таркиби бир-бирига яқин бўлади. Масалан, *енгмоқ* лексемаси бош маънода душманни бартараф қилмоқ маъносини ифодаласа, 1-ҳосила маъноси «қийинчилиқни бартараф этмоқ», 2-ҳосила маъноси эса «дардни бартараф этмоқ» кабиларни ифодалайди. Бу турдаги полисемияда маънолар нафақат ассоциатив боғланади, балки мазмунан ҳам бир-бирига яқин бўлиб, улар ўзаро яқин нарсаларни номлайди. Ва ўз-ўзидан уларнинг семантик структураси ўхшаш бўлади. Яъни, бир лексема таркибидаги семемаларда умумий, бир хил семалар мавжуд бўлади ва улар семантик таркибда салмоқли ўринга эга бўлади.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Ҳосила маъноларнинг бош маъно билан муносабатига кўра полисемия қандай турларга бўлинади?
2. Радиаль боғланишли полисемия деб нимага айтилади?
3. Занжирсимон полисемия деб нимага айтилади?
4. Радиаль-занжирсиомн полисемия деб нимага айтилади?

5. Маъноларнинг оппозициясига кўра полисемиянинг қандай турлари ажратилади?
6. Ассоциатив полисемияни тушунтиринг
7. Ассоциатив-мазмуний полисемия деб қандай полисемияга айтилади?
Мисоллар келтиринг.

СЕМАСИОЛОГИЯНИНГ ТАДҚИҚ МЕТОДЛАРИ

11- Семасиологик методларнинг умумий тавсифи

Муайян бир фаннинг объектини ўрганишнинг турли усул ва йўллари тадқиқ методлари дейилади. Методлар билиш жараёнида инсонлар томонидан кашф қилинади. Аниқ танланган ва тўғри қўлланган метод ўрганилаётган ҳодисанинг хусусият ва қонуниятларини тўлиқ очишга ёрдам беради. ҳар қандай фаннинг тараққиёти унга хос бўлган методлардан тўғри ва ўринли фойдаланишга боғлиқ.

Илмий методлар турлича тасниф қилинади. Қўлланиш доирасига кўра фанлараро, яъни бир қанча фанларга тегишли бўлган методлар ва муайян бир фаннинг ўзига хос бўлагн методлар мавжуд. Фанлараро методга барча ижтимоий фанларда қўлланувчи тарихий, қиёсий методларни мисол қилиш

мумкин. Бир фаннинг ўзига тегишли бўлган методга тилшуносликдаги компонент таҳлил усули намуна бўла олади.

Ўрганилаётган объектга ёндашиш нуктаи назаридан дедуктив ва индуктив методлар фарқланади. Дедуктив методда коидадан, назариядан фактларга, далилларга борилса, индуктив методда эса факт, далиллардан коидага, назарияга борилади.

Тадқиқ объектнинг таркибий қисмларини ўрганишда анализ ва синтез методларидан фойдаланилади. Анализда тадқиқотчи ўрганилаётган объектни таркибий қисмларга бўлиб ўрганади ва объектнинг тузилиши, структураси ҳақида маълумотга эга бўлади. Синтез усулида эса таркибий қисмлар бутунга йиғилади ва қисмлар ўртасидаги муносабат асосида объектнинг моҳияти, вазифаси аниқланади. Тадқиқ объектнинг таркибий қисмларини ўрганишда анализ ва синтез методларидан фойдаланилади. Аналитик методнинг асосий мақсади ўрганиш объектини (предметини) қисмларга ажратиб ўрганиш бўлса, синтетик талқин муайян босқич даражасида ўрганилган қисмларни бутунга (объектга) бирлаштиради. Аналитик ва синтетик методларга асосланган тадқиқотларни кескин чегаралаб бўлмайди. Зеро қисмлар ўрганилаётганда бутунга асосоланилади, бутун тадқиқотида қисмлар назарда тутилади. Шунинг учун аналитик босқич синтетик босқични, синтетик босқич аналитик босқични доимо тақозо этади, лекин булардан бири муайян тадқиқотда нисбий етакчилик қилади ва асосий мақсад унга қаратилади²⁹. Аслида билиш йўллари асосида қисм ва бутуннинг муҳим белгилари аниқланади ҳамда тадқиқот объектининг моҳияти босқичма-босқич очилаверади³⁰.

Муайян бир объект бир қанча тадқиқотчилар томонидан турли методлар билан ёки битта тадқиқотчи томонидан бир вақтнинг ўзида нечта методлар билан ўрганилиши мумкин. Бундан ташқари, бир объект турли фанларда турли нуктаи назарлардан тадқиқ этилиши мумкин. Тил

²⁹ Б.М. О синтезе наук // Вопросы философии. 1973. №3. -С.86.

³⁰ Кириллов В.И. Логика познания сущности. -М.:Высшая школа, 1980. -С.11

бирликларининг мазмун плани ўзида нафақат атроф борлиқни балки у билан боғлиқ билим, фикр, сезги ҳиссиётларимизни ўзида акс эттиргани сабабли, табиийки, у бир нечта фалсафа, мантиқ, психология каби фанларнинг ҳам ўрганиш объектидир.

Методлар яратилиш вақтига кўра анъанавий ва замонавий методларга ажратилади. Тилшуносликнинг анъанавий методларига тавсифий, тарихий, киёсий тарихий, этимологик методлар мисол бўлса, замонавий методларни психолингвистик, компонент таҳлил усули, майдон сифатида ўрганиш усули, маънони кодлаштириш каби ташкил қилади. Таъкидлаш жоизки, юқоридаги ҳар қайси метод тил бирликларининг маъно хусусиятларини очишга хизмат қилади. Фақат бу методларни ўрганиш объектини мос равишда тадқиқотнинг турли босқичларида туғри танлаш лозим бўлади.

Баъзида айрим фанларда узоқ муддатбир методнинг ҳукмронлиги кузатилади. 19 асрда деярли барча гуманитар фанларнинг ўрганилишида тарихий метод асос бўлди. 20 асрга келиб эса гуманитар фанларда кўпроқ структур методларга таянилди. Масалан, М.Бреаль 19 асрда ёзилган “Семасиологиядан очерклар” китобида тил бирликлари маъносини очишда тарихий методга асосланган бўлса, 20 асрдаги семасиологияга оид ишлар структур методга таянади.

Фанда турли метод ва назарияларнинг ўзаро кураши фан учун самаралидир. Бунда турли метод, ғоя намоёндалари бошқасини камситиши эмас, балки бири иккинчисини тўлдириб бориши лозим. Тарихнинг ўзи кўрсатиб турибдики, предметнинг барча хусусият ва қирраларини очишда битта методнинг ўзи камлик қилади. Шунинг учун предметнинг хусусият ва моҳиятини очишда қанча кўп методлардан фойдаланилса натижа шунча самарали бўлади.

Сўнгги йилларда жаҳон ва ўзбек тилшунослигидаги айрим илмий ишларда ўрганишнинг замонавий усуллари тадқиқот методларидан бири эмас, балки ишнинг асосий мақсадига эмас, унга олиб боровчи йўллардан бири бўлиши зарур.

Тил бирликларининг мазмун плани мураккаб ва кўр жинслидир. Лексеманинг маъноси билан гап мазмунини ўртасида катта фарқ бўлгани каби ўрганиш методи ва усуллари ҳам фарқли ва ўзига хос бўлиши лозим. Семантик ҳодисанинг тури, кўринишига қараб бир қанча методлардан фойдаланиш керак.

Семасилогияда тавсифий, тарихий, қиёсий, компонент таҳлил, каби методлардан кенг фойдаланилади.

Тавсифий метод. Тавсифий метод барча фанларда кенг тарқалган энг қадимги методдир. Илмий фактларни умумлаштириш ва улар асосида муайян қоидалар яратиш ҳам тавсифий методнинг асосини ташкил қилади.

Олинган натижаларни аниқлаштириш уни муайян системада тутган ўрнини белгилаш ҳам барча тадқиқотларнинг асосини ташкил қилади.

Тавсифий метод семантик ҳодисалар таҳлилидаги асосий усуллардан биридир. Лексик ва фразеологик бирликлар маъносини луғатларда изоҳланиши, морфема маъносини ва гап мазмунининг дарслик ва илмий адабиётларда изоҳлаб берилиши тавсифий методга асосланади.

Тарихий метод. Тил бирликларининг мазмун плани тез ўзгаради. Чунки унда атроф борлиқда ва онгимиздаги барча тарихий ўзгаришлар акс этади. Шунинг учун ҳам тил семантикасини тарихий метод асосида ўрганиш нафақат лисоний балки миллий, маданий, ижтимоий кийматга эгадир.

Тарихий метод бир аср давомида тил тадқиқотларида ҳукмронлик қилди. Ушбу метод бугунги кунгача ўз салмоғини йўқотмади. Унга асосан семантик ўзгаришларнинг қонуниятлари, принциплари ишлаб чиқилди ва ишланмоқда. Тарихий методнинг моҳияти шундаки, муайян тил ҳодисасининг турли тарихий даврладаги ҳолати қиёсланади ва ундаги ўзгаришлар аниқланади. Қиёсан олинган даврлар ўртасидаги вақт қанча катта бўлса, ўзгаришлар ҳам шунча катта бўлади. Фонетик, грамматик сатҳдаги ўзгаришлар учун узок тарихий вақт керак бўлса лексик, семантик ўзгаришлар бир авлод сезиши

мумкин бўлган вақтда ҳам сезилади. Бу давр ичида янги сўзлар ҳосил булади, айримлари йўқолади, маъноси сезиларли ўзгаришга учрайди. Ушбу ўзгаришлар ёзма ёдгорликлар асосида аниқланади ва тарихий, этимологик луғатларда акс эттирилади.

Лексик-семантика соҳасида тарихий метод ёрдамида лексик бирликлар семантик структурасининг аниқ ўрганилиши, кўп маъноли лексеманинг бош ва ҳосила маъноларини аниқлаш, омонимларнинг юзага келиш сабабларини билиш, ўз ва ўзлашаган сўзлар ва уларнинг узлашиши вақтини белгилаш мумкин бўлади.

Тил ижтимоий ҳодиса бўлиб, удоимий ривожланишда, ўзгаришдадир. Тарихий метод нафақат тилнинг динамик ҳолатини балки келгусидаги семантик ҳодисалар ҳақида олдиндан фикр юритиш, башорат қилиш имконини беради.

Қиёсий метод. Тадқиқот материалларини қиёслаш фаннинг турли соҳаларида ўрганиш объектини яширин белги хусусиятларини аниқлашнинг энг самарали усулларида биридир. Зеро, қиёслаш жараёнисиз билиш амалга ошмайди.

12-§. Маънони компонент таҳлил қилиш усули

Сўнгги йилларда тилшуносликнинг семасиология соҳасида маънони, жумладан, лексик маънони маъно бўлакларига, маъно компонентларига бўлиб ўрганиш авж олди. Ҳозирги кунда жаҳон ва ўзбек маъношунослигида компонент ёки семик таҳлилнинг назарий ва амалий жиҳатлари борасида анча тажриба тўпланди, методнинг атамалари ишлаб чиқилди, семантик ҳодисаларнинг моҳияти ушбу усул орқали очилмоқда.

Компонент ёки семик таҳлил маънони маъно бўлакларига, семаларга ажратиб ўрганиш усулидир. Бунда ўрганилаётган семема семаларга ажратилади ва Ушбу семалар орқали семеманинг маъноси аниқланади.

Семик таҳлилининг асосий мақсади:

1. Тил луғат таркибини санокли элементар семантик бирликлар (сема) йиғиндиси эканлигини исботлаш ва луғавий таркибни миқдоран кўп бўлмаган, чегараланган семалар орқали ўрганиш.

2. Ҳар бир лексемани элементар компонентларга ажратиш.

Лексик маъно таркибида ажратилаётган бирликларнинг атамаси хусусида тилшуносликда ҳар хилликлар мавжуд. Ушбу бирлик «дифференциал белги», «маънонинг дифференциал белгиси», «маъно фигураси», «семантик кўпайтирувчи», «семантик маркер» каби терминлар билан аталади. Сўнгги йилларда рус ва ўзбек тилшунослигида «сема» термини қўлланиб келмоқда. Демак, таҳлилда ажратилаётган маъно бўлаги сема дейтлади.

Семалар ажратилаётганда, аввало, умумий семалар ажратилади ва хусусийга томон борилади. Семалар иложи борица оз миқдорда ажратилиши лозим. Семаларнинг йиғиндиси эса мазкур лексема ифодаляётган маънони бериши керак. Масалан, кун1: сутка қисми, ёруғ. Маъноси: сутканинг ёруғ қисми.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Метод деб нима?
2. Илмий методлар қандай тасниф қилинади?
3. Аанлиз ва синтез ҳақида маълумот Беринг
4. Индуктив ва дедуктив методлар ҳақида маълумот Беринг
5. Тавсифий методнинг семасиологик тадқиқотлардаги ўрни қандай?
6. Тарихий ва қиёсий метод ҳақида маълумот Беринг
7. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш методининг асосий мақсади нима?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Сборник научных трудов. №658. Тошкент, 1984.
2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, «Фан», 1985, 116-126 бетлар
3. Бозоров О. Ўзбек тилида даржаланиш. Тошкент, «Фан», 1995. -132 бет.
4. Васильев Л.М. Теория семантических полей // «Вопросы языкознания», 1971, №5. 105-112 с.
5. Джураев Б. Структурно-семантическое исследование многозначных слов современного узбекского языка. –Тошкент, АКД. 1985. -23 с.
6. Жамолхонов Ҳ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. Низомий номли ТДПУ босмаҳонаси. 2004 йил.
7. Звегинцев В.А. Теоритико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа. –В кн: Новое в лингвистике. Москва, 1960, вып.1
8. Кибардина С.Б основы теории валентности. –Вологда, 1979.
9. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Тошкент, «Фан», 1975. 29-45-бетлар.
- 10.Назарова С.А. Сўзларнинг бирикиш омиллари ҳақида (семантик омил) // Жумҳурият ёш тилшуносларнинг анъанавий илмий конференцияси материаллари. Ўзб. Рес. Ф.А. Тилшунослик инс-ти. –Тошкент, 1992.
- 11.Неъматов Ҳ, Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент, «Ўқитувчи», 1993. -30 бет.
- 12.Неъматов Ҳ, Расулов Р, Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
- 13.Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. –Москва, «Высшая школа», 1968.
- 14.Новиков А.А. Семантика русского языка. –Москва: «Высшая шк ола», 1982.

- 15.Новиков Л.А., Иванов В.В, Кедайтане Е.И., Тихонов А.Н. совпеменный русский язык. Теоритический курс. Лексикология. –Москва, «Русский язык», 1987. – 160 с.
- 16.Плотников Б.А. Основы семасиологии. -Минск, 1984.
17. Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг семантик структураси. 1-қисм. - Тошкент, 1991..
- 18.Расулов Р Сўз валентлиги ва синтактик алоқа // «ЎТА», 1992, №3. 36-40-бетлар.
- 19.Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент, «Университет», 2006.
- 20.Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш тажрибасидан // «ЎТА», 1978, №4, 54-60 бетлар.
- 21.Раҳматуллаев Ш. Семик таҳлил ва лексик синонимияни таърифлаш масаласи // «ЎТА», 1979, №6, 25-30 бетлар.
- 22.Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш масалалари // «ЎТА», 1974. №1, 51-53 бетлар.
- 23.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати.- Тошкент, «Ўқитувчи», 1978.
24. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. Тошкент: «Ўқитувчи», 1984,
- 25.Современный русский язык. Под редакции В.А.Белошапковой. – Москва, «Высшая школа», 1989. -800 с.
- 26.Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент, «Фан», 1984.
- 27.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. –Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006
- 28.Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. -Тошкент, «Фан», 1977. -167 бет.
- 29.Ҳакимова М. Пайт отлари семантикасини кодлаштириш // «Халқ таълими». 2002, №5, 16-18 бетлар

30. Ҳакимова М. Тилшуносликнинг тадқиқ методлари хусусида // «Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари». Тошкент, 2007, 44-46 бетлар.
31. Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг луғати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1974.

МУНДАРИЖА

Биринчи боб. Семасиология ва унинг шаклланиши

1-&. Семасиология тилшуносликнинг маъно ҳақидаги соҳаси.....	3
--	---

Иккинчи боб. Лексик семантика.

Лексик маъно ва уни ифодаловчи омиллар

2-&. Семасиология ва ономасиология лексик семантиканинг икки аспекти сифатида.....	6
3-&. Лексик маъно ва ном муносабати.....	7
4-&. Лексик маънони ифодаловчи омиллар.....	10
5-&. Лексик маъно ва тушунча	13
6-&. Лексик маъно қирралари.....	20

Лексик бирликлар ва уларнинг семантик структураси

7-&. Лексема тил лексик-семантик системасининг асосий бирлиги сифатида.....	27
8-&. Лексеманинг мазмуни ва унинг таркиби.....	30
9-&. Лексик маъно турлари.....	38

Полисемия ҳодисаси

10-&. Полисемия ҳодисасининг умумий тавсифи.....	44
11-&. Полисемем лексемада маънолараро муносабатлар.....	49
12-&. Полисемиянинг турлари.....	57

Лексик-семантик муносабатлар

13-&. Синонимия	59
14-&. Антонимия.....	62
15-&. Омонимия.....	64
16 -&. Лексемаларнинг мазмуний гуруҳлари.....	67

Учинчи боб. Семасиологиянинг тадқиқ методлари

17-&. Семасиологик методларининг умумий тавсифи.....72

18-&. Компонент таҳлил методи.....77

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....79